

המופתי של ירושלים, אמין אל-חוסייני, ופעילותו המדינית בימי מלחמת-העולם השניה (אוקטובר 1941–יולי 1943)

ביום 26 באוקטובר 1944, באחד הרישומים האחרונים שביומנו, כתב אמין אל-חוסייני, לשעבר המופתי של ירושלים, מעין הערת-סיכום לשליחותו האומללה בת שלוש השנים במדינות הציר: "לא באתי הנה בגלל אינטרסים אישיים. חי אלוהים [...] לוא רק הסכימה אחת מארצות ערב לקבלני, לא הייתי בא לכאן בכלל."¹ בדברים אלה – שיש בהם יותר משמץ של וידוי אישי, ואולי אף מקצת חוכמה שלאחר-מעשה – נתן המופתי ביטוי, בינו לבין עצמו, למרירות שהצטברה בלבו כלפי מארחיו ובני-בריתו בשל העמדה חסרת ההיגיון והתכלית שנקטו כלפיו וכלפי מדינותו כל השנים. הללו, לפי דעתו, לא השכילו לראות את התועלת שעשויה היתה לצמוח גם לעניינם, אילו הגשימו ולוא חלק מהצעותיו לפעולה רחבת היקף בקרב עמי ערב; הם לא ידעו לנצל את מאגרי הכוח האנושי, הצבאי והמודיעיני, החבויים בתנועות הלאומיות הערביות האוהדות להם; הם לא הכירו בזכויותיו האישיות ובנסיגונו כמנהיג הערבי הראשון שהרים את נס המרד נגד השלטון הבריטי במזרח-התיכון; ובסופו של דבר גרמו במדיניותם האווילית להחלשת אחיותם-הם במרחב הערבי כולו, והקלו בכך על נפילתו בידי הצבאות האנגלו-אמריקאיים ובידי הבולשביזם ו"היהדות הבינלאומית", שנואי נפשו.

והרי בתחילת שליחותו, זמן קצר לאחר שהגיע לרומא, הצליח אמין אל-חוסייני, בקלות שיש בה כדי להפתיע, להגיע לידי הסכם מכובד ומשביע רצון עם השלטונות האיטלקיים ועם מוסוליני עצמו – היינו, דווקא עם אותו שותף במחנה הציר, שמפאת שאיפותיו הקולוניאליות המוצהרות בצפון-אפריקה ובמזרח-התיכון, ניתן היה לחשוש שיהיה המתנגד העיקרי לכל הצעה שמגמתה לתמוך בתנועות הלאומיות הערביות ובמתן עצמאות לעמי ערב באזור. אלא שבמהרה התברר לו שהצעותיו, ואפילו נוסחת הפשרה שנתקבלה על דעת האיטלקים, אינן עולות בקנה אחד עם התוכניות האסטרטגיות הגלובליות של המטה הגרמני ושל הפיהרר עצמו ואינן מתקבלות על דעתם.

1. לפי ד. ישראלי, הרייך הגרמני וארץ-ישראל, רמת גן תשל"ד (להלן: ישראלי), עמ' 259.

הללו קבעו שהמזרח-התיכון "ישוחרר" מן הצפון, בידי צבא גרמני שיבוא דרך מרחבי אוקראינה והרי הקאווקאז לאיראן ועיראק. עד אשר תגיע שעתו של מיבצע זה, תהיה כל פעולה מדינית או צבאית בקרב ערביי המזרח-התיכון חסרת תכלית ואפילו מזיקה, שכן היא תעורר את תגובותיהם של המתנגדים לעצמאות עמי ערב – התורכים, הספרדים ובעיקר הצרפתים – מבלי שתהיה בידי מעצמות הציר היכולת להגן עליה ולהבטיח את ביצועה.

בקיץ 1942 עמדו אומנם הכוחות הגרמניים במבואות הרי הקאווקאז, והיה מקום לחשוב שהנה הגיעה שעת הפעולה המיוחלת. אך גם אז לא נעלם הקרע בין הצדדים. אדרבא, במסגרת "תוכנית הקאווקאז" קם למופתי שותף להנהגה – וניתן לומר גם מתחרה גלוי – הוא רשיד עאלי אל-כילאני, לשעבר ראש-ממשלת עיראק ומי שנועד מטעם הציר ליטול לידי שוב את רסן השלטון בארצו. באותם ימים הצליחו גם כוחות הציר בצפון-אפריקה לחזור לעומק מצריים, מרחק לא רב מעמק הנילוס ומתעלת סואץ, והמופתי – שלא ראוה ראה בעליל את הסיכוי לשוב לארצו ולעירו כמנצח עטור תהילה – הפציר ללא הרף בבעלי-בריתו שלא יעדיפו תוכניות "צפוניות" שהן חסרות תוחלת בעיניו, ולא יזניחו את זירת הקרבות בצפון-אפריקה ואת הסיכוי להיעזר שם בהמוני ערבים אוהדי הציר. גם הפעם נתקבלו דבריו רק על האיטלקים, ולמעשה היו ללא הועיל.

בשלהי 1942 ובראשית 1943 נתהפך גלגל המלחמה. צבאות גרמניה נסוגו מן הקאווקאז ונכנעו בסטאלינגראד, וכמוהם הוכו באותו זמן גם כוחות הציר בצפון-אפריקה. משהניחו אחרוני החיילים האיטלקיים והגרמניים את נשקם בתוניסיה, במאי 1943, וכל המרחב שבין רבאת לבגדד נעשה לבסיס רצוף ובטוח של הצבאות האנגלו-אמריקאיים, נסתמו בפני המופתי דרכי הפעולה בקרב תומכיו, תומכי הציר המובס, ונתנתקו רוב קשריו עמהם. ביולי 1943, עם נפילת המישטר הפשיסטי, ובספטמבר, עם כניעת איטליה, נדחק אמין אל-חסייני לחלוטין, אפילו פיסית, מן הזירה היס-תיכונית. שליחותו נטרקנה מתוכן, תוכניותיו היו לחלום באספמיא. שוב לא נותר לו אלא לבלות את שארית ימי המלחמה במעין גלות תחת שמיה הקודרים של גרמניה הנאצית, השוקעת בסיאובה ובהריסותיה.²

2. פעילותו הענפה של המופתי הירושלמי בימי שבתו בארץ-ישראל ובתקופת-שליחותו במדינות הציר, נדונה לראשונה בסוף שנות ה-40 בפרסומים אחדים, בעלי מגמה פוליטית ברורה למדי, כגון בספרו של מ. פרלמן (*M. Pearlman, Multi of Jerusalem: The Story of Haj Amin*) ובעל-פה של *el Husseini*, London 1947 המבוסס בעיקרו על מקורות ספרותיים – מאמרים בעיתונות, שידורי רדיו וכדומה – או בקונטרס *The Arab Higher Committee. Its Origins, Personnel and Purposes. The Documentary Record*, New York 1947 (להלן: הוועד

א. שהייתו הראשונה של המופתי ברומא (11 באוקטובר-5 בנובמבר 1941) בפרוץ מלחמת העולם השנייה התגורר המופתי בכיירות, שם מצא מיקלט אחרי שנמלט מידי הבריטים שצרו עליו בירושלים העתיקה, באוקטובר 1937. הידוק הקשרים בין בריטניה לצרפת אחרי תחילת המלחמה ותיאום פעולות הביון ביניהן עשו את ישיבתו בלבנון, שהצרפתים שלטו בה, לבלתי בטוחה: לכן ברח ב-15 באוקטובר 1939 לבגדד ומשם, במאי 1941, אחרי כשלון מרד רשיד עאלי אל-כילאני, לטהרן, יחד עם כילאני עצמו וכשמונים מבני חבורתם.

משנתקדרו גם שמי איראן, ותומכי מדינות הציר היו גם שם בסכנה, החליטו האיטלקים לשגר לטהרן שליח מיוחד, מליני שמו,³ שיעמוד בקשר עם המופתי

הערבי העליון), שהופץ בעילום שם מחברו בין משלחות האו"ם, במאי 1947, מטעם האגודה The Nation Associates. זהו הפרסום הראשון המבוסס בחלקו על מקורות דוקומנטריים, קצתם מקורות ערביים שמוצאם מחוגי המופתי עצמו. קבוצה שנייה של מחקרים ראתה אור בשנות ה-60, אחרי שנתפרסמו התעודות של משרד החוץ הגרמני משנות השלושים והארבע עים. זו קבוצת מחקרים חשובה, שתחילתה במאמרו של ל. הירשוביץ, Lukasz Hirsowicz, "Germany and Italy in the Arab East", *Acta Poloniae Historica*, Vol. VI (1962), pp. 54-68 והמשכה בספר של אותו חוקר, שיצא לאור לראשונה בפולנית (*III Rzeczpospolita i Arabski Wschod*, Warsaw 1963) ולאחר מכן בתרגום עברי - הרייך השלישי והעולם הערבי, מרחביה 1965 (להלן: הירשוביץ) ובאנגלית (*The Third Reich and the Arab East*, London 1966).

כמו כן שייכים לקבוצה זו כמה מחקרים נוספים, בעלי מגמות שונות לחלוטין, וביניהם: Mohamad Desouki, *Hitler und der Nahe Osten*, Berlin 1963; Heinz Tillman, *Deutschlands Araberpolitik im zweiten Weltkrieg*, Berlin 1965; Joseph B. Schechtman, *The Mufti and the Fuehrer. The Rise and Fall of Haj Emin el-Husseini*, New York - London 1965 (להלן: שכתמן); א. אילת, חג' אמין אל חוסייני, תל אביב 1968. בשנת 1967 נתפרסם ספר זכרונותיו של פ. גרובה, לשעבר ציר גרמניה בבגדד ומי שנחשב למומחה מספר אחד לענייני המזרח התיכון במשרד החוץ הגרמני (*Fritz Grobba, Männer und Mächte im Orient, 25 Jahre diplomatische Tätigkeit im Orient*, Göttingen-Zürich-Frankfurt 1967). בשנות ה-70 יצאו לאור כמה פרסומים שהוסיפו פרטים אחדים לתמונה - וביניהם ספרו של דוד ישראלי, המצוטט לעיל - אך מבחינה מיתודית ומבחינת המקורות שהשתמשו בהם, וממילא מבחינת המסקנות שהגיעו אליהן, אין הם סוטים מן הדרך שנסללה לפני כן. אפילו מאמר עקרוני שנתפרסם לא מכבר בכתבי-עת איטלקי בעל מוניטין - J. Schröder, "I rapporti fra le potenze dell'Asse e il mondo arabo", *Storia Contemporanea*, genn.-marzo 1971, pp. 1945-1961 - המשיך לדבוק בתיעוד הגרמני הידוע ובתמונה הכללית שציירו קודמיו, שהיא בהכרח בלתי שלימה ואף חד-צדדית משהו, בשל היותה מבוססת על תיעוד שכולו מצד אחד. עתה יש בידי הציג את התמונה העולה מן התעודות הדיפלומטיות האיטלקיות, העוסקות באותו ענין והמשקפות את נקודת-המבט של משרד החוץ ושל שירות הביון הצבאי האיטלקי. דומה שיש בהן כדי להרחיב במשהו את היריעה על עמדת המופתי ותוכניותיו וכדי לשנות כמה מוסכמות באשר לעמדתן של מעצמות הציר כלפיו.

3. הוא הדיפלומט Alberto Mellini Ponce de Leon.

וידאג לבטחוננו האישי ככל שיידרש.⁴ ב-26 באוגוסט 1941, "בהתקרב לטהרן האיום הרוסי", בא מליני, לפי עדותו, באישון לילה לביתו של המופתי, "דקות אחדות לפני בואה של המשטרה האיראנית" והעבירו לצירות היפאנית; שם מצא המופתי מיקלט עד תחילת חודש ספטמבר, ואז העבירו מליני לבניין הצירות האיטלקית, בהסכמת הציר ל. פטרוצ'י (Luigi Petrucci), אך ללא ידיעתם של שאר העובדים, ושיכן אותו הרחק מעיני כל, "בחדר קטן שבתוך הגינה." המופתי גילה את זקנו, צבע את שערות ראשו וב-19 בספטמבר 1941 יצא לדרך, בחסות דרכון שירות איטלקי, עם שאר בני הפמליה של הצירות האיטלקית. הוא עבר ללא קושי את הביקורות של המשמרות האיראניים והבריטיים, ורק בהגיעו אל הגבול התורכי עורר את חשדם של אנשי הביטחון הרוסיים, בעיקר בשל דרכו החדש. הללו עיכבו אותו שעות אחדות, אך לבסוף שיחררוהו. כך הגיע אמין אל-חוסייני לאיסטנבול, ומשם דרך בולגריה לאיטליה.

בהגיעו לרומא, ב-11 באוקטובר, הציג עצמו בפני מארחיו, אנשי משרד החוץ ושירות הביון הצבאי,⁵ כ"ראש הארגון הסודי 'האומה הערבית'",⁶ שהיה לדבריו בעל שלוחות בכל ארצות ערב. כעבור יומיים, ב-13 באוקטובר, הגיש מעין נייר-עבודה, שבו פירט את תוכניותיו ושאפותיו לעתיד: הוא הביע את נכונותו ש"הארגון" שעמד בראשו ישתף פעולה עם מעצמות-הציר במלחמתן נגד האוייב המשותף, בריטניה, "בתנאי אחד ויחיד, שהן יכירו עקרונית באחדותה, עצמאותה וריבונותה של מדינה ערבית בעלת אופי פשיסטי, שתכלול את עיראק, סוריה, פלשתינה ועבר-הירדן."⁷ אם תנאי זה יתמלא, יהיו הערבים נכונים לדון ברוח טובה בכל הנושאים הפוליטיים והצבאיים שמעצמות הציר, ובמיוחד איטליה, מעוניינות בהם, כגון "המקומות הקדושים, לבנון, תעלת סואץ, עקבה." הצעותיו של המופתי נדונו במדור לענייני המזרח-התיכון (AEM III)⁸ שבמשרד-החוץ, וזה חיבר ב-22 באוקטובר תזכיר עבור ראש-הממשלה, שבו המליץ להשיב למופתי בחיוב, להקציב לו סכום ראשון של

4. ארכיון משרד-החוץ האיטלקי Serie Affari Politici, Palestina 33/12. כל התעודות המצוטטות להלן שמורות בתיק זה, אם לא צוין מקור אחר.

5. Servizio Informazioni Militari – S.I.M.; בראשו עמד הגנרל צ'ז' אמה (אחרי המלחמה פירסם ספר זכרונות: *Cesaer Amè, Guerra segreta in Italia, Roma 1954*, שבו נזכרו בקצרה הקשרים עם המופתי).

6. "Capo dell'Organizzazione segreta 'Nazione Araba'"

7. "alla sola condizione che esse riconoscano in massima l'unione, l'indipendenza e la Sovranità di uno Stato arabo a tipo fascista, comprendente Irak, Siria, Palestina e Transgiordania."

8. Direzione Generale degli Affari di Europa e del Mediterraneo – Ufficio III

מיליון לירות איטלקיות (ששוויו היה אז כעשרת אלפים לירות סטרלינג של הימים ההם) ולהעמיד לרשותו קצין־קישור, את מליני, שיתלווה אליו במסע־תיו. מוסוליני קרא את התזכיר, הסכים לתוכנו, ועל סמך הסכמה עקרונית זו נקבעה הפגישה בין השניים.

הידברות ראשונית זו הכילה למעשה את כל האלמנטים העיקריים שעליהם עתידים היו להיבנות קשרי ההבנה ושיתוף־הפעולה בין שני הצדדים. תחום שאיפותיו ותביעותיו של המופתי כבר היה ברור לחלוטין, והן גם לא נשתנו בעיקרן בשנים שלאחר מכן. הוא העלה את שאלת עתידן של חמש ארצות ערב שבמזרח־התיכון, שהיו נתונות בתקופה ההיא לשליטת בריטניה. הללו היוו לדעתו יחידה כלכלית וגיאופוליטית אחת, שעליה שאף לכוונן מדינה ערבית מאוחדת, שתישען מבחינה מדינית ואידיאולוגית על מעצמות־הציר, ובמיוחד על איטליה הפשיסטית.⁹ לעומת זאת ויתר המופתי מלכתחילה על תביעה כלשהי בעניין ארצות ערב שמחוץ לאיזור זה, ונמנע מלהזכיר, ואפילו ברמז, את ארצות צפון־אפריקה. מן הסתם הוברר לו במהלך שיחותיו המוקדמות עם אנשי משרד־החוץ, כי בשום אופן לא יסכימו האיטלקים לשאת־ולתת על עתידן של ארצות אלה, ובעיקר לוב ותוניסיה, שבהן ראו חלק משטח המחיה החיוני להם ביותר באגן הים־התיכון.

מתקבל איפוא הרושם שכבר במגעים הראשונים הסכימו שני הצדדים בשאלות העקרוניות הגדולות שעשויות היו להוות אבן נגף ביחסים שביניהם, ובכך נפתחה הדרך להמשך המשא־ומתן בנושאים הפחות שנויים במחלוקת ולדיון בדרכים לשיתוף־הפעולה המעשי.

ב. הפגישה בין הרוצ'ה והמופתי (27 באוקטובר 1941)

המופתי של ירושלים ומנהיג התנועה הפשיסטית, בניטו מוסוליני, נפגשו ברומא ב־27 באוקטובר 1941, כשבועיים בלבד אחרי שהגיע המדינאי הערבי לאיטליה. היתה זו הפגישה הראשונה שנתקיימה בין השניים, וחשיבותה לקביעת עיקרי מדיניותם לעתיד ודאי היתה מודעת לשני הצדדים. אף־על־פי־כן לא נשתמר ממנה אלא "סיכום־הדברים", שכתב המופתי עבור מארחיו, המשקף כמובן בראש וראשונה את פירושו הוא לדברים שנאמרו ולנושאים שסוכמו במהלך השיחה.

9. או, כדברי המופתי באותה תעודה: "הוא מעריך את גרמניה ואת הפיהרר, אך הוא משוכנע שבגלל התכונות המשותפות והמסורות בנות מאות השנים, יש יותר סיכוי לשיתוף־פעולה בין המדינה הימ־תיכונית החדשה לבין איטליה, מה גם שהדוקטרינה הפשיסטית שלה תואמת לחלוטין את המנטליות והאידיאלים של העם הערבי".

המופתי פתח את השיחה בדברי תודה למוסוליני על כל אשר עשה לטובת העניין הערבי ולמענו באופן אישי, והצהיר כי "העם הערבי, התולה את תקוותיו בדוצ'ה, שואף לאחדות, לעצמאות ולריבונות מלאה על אדמות פלשתינה,¹⁰ סוריה, לבנון, עיראק ונסיכויות ערביות אחדות שבשלטון בריטניה."¹¹ הוא עמד על האינטרסים הקושרים את איתליה ואת הקיסרות האיטלקית אל "העם הערבי" והודיע, כי הערבים, המנהלים מזה שנים מאבק עקוב מדם בבריטים, שואפים לכרות ברית כתובה ותומה עם מעצמות-הציר, שתבטיח את עצמאותם המלאה. כמו כן "הם תובעים שיבוטל הבית הלאומי היהודי בפלשתינה ושהיהודים יזכו בארצות ערב לאתו יחס שהם זוכים לו בארצות הציר",¹² וכי תפורסם הצהרה פומבית בדבר תמיכתן של מעצמות-הציר בשאיפות "העם הערבי". בסוף דבריו ציין המופתי שבארצות ערב חיים נוצרים ומוסלמים כאחים, אלה לצד אלה, ללא הבדל או אפליה כלשהי.

במענה לדברים אלה הצהיר מוסוליני, לדברי המופתי, כי הוא מתייחס בחיוב לתביעות הערבים בכלל, "ולזכות ערביי המזרח-התיכון להגיע לעצמאותם בפרט." הוא אינו אדיש להשפעתם הפוליטית והכלכלית של שמונים מיליון ערבים ושל שלוש מאות מיליון מוסלמים, והוא נכון לסייע להם כמיטב יכולתו "מבחינה פוליטית ורוחנית, ועליזי מתן נשק בידיהם." הוא גם נכון לפרסם את ההצהרה שעליה דיבר המופתי, אלא שלדעתו מוטב שתתפרסם בשם שתי מעצמות-הציר, והוא מקבל על עצמו לשוחח על כך עם הפיהרר. אשר ליהודים – הללו "אין להם שום סיבה, היסטורית או גזעית או אחרת, להקים מדינה בפלשתינה." הוא שותף לחלוטין להתנגדותו של המופתי "למדינה ציונית בפלשתינה [...] אם היהודים רוצים בה, שיקימו את תל-אביב באמריקה." הוא, מוסוליני, "אנטי ציוני ותיק"¹³ וראה ביהודים באשר הם, מרגלים, סוכנים, תועמלנים בריטיים. "הם אויבנו" – סיכם מוסוליני – "ולא יהיה להם מקום

10. ברור לחלוטין שהמופתי כלל במושג פלשתינה גם את עבר-הירדן.
11. עניין "הנסיכויות הערביות" נזכר כאן זו הפעם היחידה. אולי החליט המופתי להוציא מכלל המשא-ומתן עם מעצמות-הציר, משנדוע לו שהגרמנים מתכוונים לכלול ארצות אלה בתחום השפעתם.
12. "Essi chiedono che sia abolito il Foyer Ebreo in Palestina a che gli Ebrei ricevano nei Paesi arabi lo stesso trattamento riservato loro nei paesi dell'Asse."
13. "antisionista da lungo tempo". לאור דברים אלה, כמה מגוחכים הם הדברים שאמר אותו אדם, שנים אחדות לפני כן, בשיחה עם נחום גולדמן: "Mais vous devez créer un Etat Juif. Je suis sioniste, moi. Je l'ai déjà dit au Dr. Weizmann." (J. Draenger, *Nahoum N. Goldmann*, Paris 1956, Vol. II, p. 223 *Memories. The Autobiography of Nahum Goldmann*, London 1970, p. 160

באירופה. גם לא באיטליה, שבה הם לכל היותר 45 אלף בתוך אוכלוסייה של 45 מיליון. הם מעטים, ואף-על-פי-כן ישארו כאן רק הראויים לכך: לא יותר מ-2500.”

ושוב חזרה רשות-הדיבור למופתי, אשר עמד על הצורך בהכללת עיראק במדינה הערבית העתידה לקום (אל-כילאני עדיין ישב בתורכיה), והשיג את תמיכתו הבלתי-מסוייגת של מוסוליני, שהשיב בפסקנות: “אכן, זה הכרחי!” לסיום הדגיש המופתי, “שאין בכוונתו לדבר אלא בשם ערביי המזרח-התיכון, הנאנקים תחת עול הבריטים, שכן בשאר המדינות כבר יש שליט היכול לדבר בשמם”, ובכך נתן ביטוי ברור, למרות הניסוח המסורבל משהו, להסכמתו להגביל את תחום פעולתו לאיזור מוגדר מראש, כדי למנוע התנגשות בין שאיפותיו הלאומיות ובין השאיפות הקולוניאליות של בן-שיחו.

בזאת ובכמה דברי נימוסים בלתי-מחייבים נסתיימה השיחה. בפני מליני, עמו נפגש מייד לאחר מכן, הביע המופתי את שביעות-רצונו המלאה מן השיחה, מן הלבביות שבה נתקבל ומן התוצאות שהושגו: “בשנת 1936, ספר, “נשבע מקדונאלד בפני, בכבודו ובכבוד הקיסרות, שהפשרה שהערבים הסכימו לה על פלשתינה תכובד למרות כל לחץ שהיהודים יפעילו נגדה. שביעה זו נרשמה בפרוטוקול ואף-על-פי-כן לא כובדה.” עתה יש בידי ערובה הרבה יותר חשובה, שכן הוא נותן אמון כדיברתו של מוסוליני הרבה יותר מאשר בכל הסכם חתום עם מישהו אחר.

ימים אחדים לאחר מכן, ב-4 בנובמבר, שיגר המופתי איגרת למוסוליני – כנראה כך נדברו ביניהם – ובה סיכם בקצרה את הנושאים שנדונו בשיחתם, וכן מסר התחייבות מפורשת בדבר שמירת “הסטאטוס קוו” במקומות הקדושים לכל הדתות בפלשתינה ומלוא שוויון-הזכויות של הנוצרים בלבנון.

בכך נסתיים השלב הראשון של המשא-ומתן בין המופתי ובין השלטונות האיטלקיים. שני הצדדים הגיעו להסכם מלא, תוך ויתורים הדדיים גדולים למדי. עם זאת, עדיין צריך היה לנסח את ההצהרה העתידה להתפרסם מטעם מעצמות-הציר בזכות שאיפות הערבים במזרח-התיכון, וכן צריך היה להשיג את הסכמתו של השותף השני בציר, הוא גרמניה. זו לכאורה לא היתה נוגעת באופן ישיר בהסדר העתיד להיכון במזרח-התיכון, ולפיכך ציפו הכל שתמיכתה תושג ללא קושי.

עם הישגים אלה באמתחתו יצא המופתי מרומא ב-5 בנובמבר לברלין.

ג. שהייתו הראשונה של המופתי בברלין (6 בנובמבר 1941-5 בינואר 1942)
ב-3 בנובמבר, ימים אחדים לאחר שנפגש עם מוסוליני ובטרם יצא לגרמניה,

רומא, נובמבר 1918

חברה מאת חברי המועצה הצרפתית
 בנאיה גרמי עליו לנסף אל ברלין או לרד' אן אדם צרפתי שדני עליו ללפף ולחפוף
 אליו לצפון אטא, אפואני פי רומא וחנין מפאתיכם ובשורה מאתה למאסעתה מן קולכם
 השניתה אליו שרצתם בלא באסמך ואסמך המלוכה והחזב על גבית ארצה הערביה בלא
 אלאם ועלמך נפשוך באפסך ואשתך תפחיתך פי סבל זלך. ורצתם לא לידע פי
 תפידו מאני לערב ושתדלם מן לסיארה האמלה. ורועדכם באמאעדה לסיאיה ולאעדר
 באסדע לא עזתק לעאיה. והעאד והרנף לעוץ ליהודי פי חלדתינ וגירדך מן חמאתך
 הצבירה אליו תאן להא אטיב לא שרפי נפשי ובעלתי פי המאיתה ודינעה נאמה וזרדתי אעבאן
 בזראימך המאיתה ואחזאנא לנפשתיכם המאירה
 ואני אוכל לעמאכם אן מאעדתכם הצבירה ללבד לערביה עמי תפידו מאניא ועשרי
 עליו הרעה ולא שתדל אלאם מן לסיארה האמלה שתאבה הערב בכל אמתן וכא
 בסחמך מן התפידו העظیم. וחשיתך מאמא שתדל עאיה צהילא צהילא תושיה אושר הצדקה
 והתعاون האצטדאי בין חלוקתי המזור ואלבד לערביה באיעוד באנשע עליו לערביין
 ומשעל צהילא המאומה האשתקארת האצטדאיה. ולשרות האמלה הבריטאיה והיהודי
 והאמריקאיה אליו אשרת כיתר ארבע הערב כמא אנטא משעל לתושיה הצדקה האצטדאיה
 מע דול המזור ושרול המאפע האצטדאיה מעל באיעוד באנשע עליו לערביין.

הכין אמין אל-חוסייני טיוטה של אותה "הצהרה" שהוסכם כי תפורסם מטעם שתי מעצמות-הציר. טיוטה זו תוקנה בפרטים קטנים במשרד-החוץ האיטלקי, הוגשה לעיונו של מוסוליני ואושרה בידו, וב־6 בנובמבר נמסרה לשגרירות גרמניה ברומא. באותו יום הגיע המופתי לברלין ולמחרת נפגש לשיחה עם מזכיר-המדינה במשרד-החוץ הגרמני, ארנסט פון וייצסקר (Ernst von Weizsäcker) ודן עמו ועם כמה דיפלומטים גרמניים אחרים בתוכנה של "ההצהרה"; הללו הסכימו לנוסח המוצע בשינויים אחדים בלתי-מהותיים. ב־21 בנובמבר נמסר הנוסח המתוקן לאיטלקים, שאישרוהו בלא שום הסתייגות.

"ההצהרה" המוסכמת כללה סעיפים אופרטיביים אחדים: 1. שתי מעצמות-הציר יושיטו לארצות ערב, הנתונות עתה בשליטה או בכיבוש בריטי, כל עזרה אפשרית במאבקן לשחרור; 2. מעצמות-הציר נכונות להכיר "ברכיבונות המלאה ובעצמאות השלמה של ארצות ערב במזרח-התיכון". אם ארצות אלה יחליטו להתאחד, יסכימו לכך מעצמות-הציר (המשפט האחרון הוא התוספת העיקרית שנוספה לפי בקשת הגרמנים); 3. מעצמות-הציר נכונות "לתת את הסכמתן לביטול הבית הלאומי היהודי בפלשתינה"¹⁴; 4. פרטיה של הצהרת כוונות זו ייכללו בברית חגיגית פורמלית שתיכרת בעתיד הקרוב בין מעצמות-הציר ובין הערבים, ובה יבואו לידי ביטוי רגשי הידידות והרצון לשיתוף-פעולה בין החתומים.

אמת, היה זה נוסח פושר של הצהרה חיוורת. עם זאת, הוא התקבל על דעת שלושת הצדדים בנושא שהיה מלכתחילה שנוי במחלוקת עמוקה, ובהתחשב בקשיים הרבים והגדולים שהיה צורך להתגבר עליהם, אפשר היה לראות גם בנוסח זה הישג לא מבוטל למי שעמל להגשמתו.

ב־21 בנובמבר נראה, כי הושלמה המלאכה וכי נוסח "ההצהרה", המאושר בכל פרטיו וסעיפיו, מוכן לפרסום. אבל לא כך התגלגלו הדברים. באותו יום עצמו הגיע לברלין ראש-ממשלת עיראק לשעבר, רשיד עאלי אל-כילאני, שגם לו, כמסתבר, היה מה לומר בעניין עתיד המזרח-התיכון, ושבוע לאחר מכן נתקימה הפגישה בין המופתי ובין קאנצלר גרמניה, אדולף היטלר, שתוצאותיה היו רחוקות מלעלות בקנה אחד עם ציפיותיו של אמין אל-חוסייני.

ד. הפגישה בין הפיהרר למופתי (28 בנובמבר 1941)
המופתי של ירושלים נפגש עם היטלר בברלין ביום 28 בנובמבר. מפגישה זו

¹⁴ "Le Potenze dell'Asse sono del pari disposte a dare la loro adesione all'abolizione del Focolare Nazionale Ebraico in Palestina."

נשתמרו שני פרוטוקולים: האחד בגרמנית, שנרשם בידי פ. גרובה (Fritz Grobba), לשעבר ציר גרמניה בבגדד, והאחר בערבית, שהועתק בידי המופתי לתוך יומנו. הפרוטוקול שבערבית כולל רק את דברי תשובתו של היטלר, והוא נוסח מקוצר של הקטע המקביל שבמסמך הגרמני (ואולי המופתי רק העתיק ביומנו את הקטע שעניין אותו מתוך הפרוטוקול שרשמו הגרמנים). שני המסמכים כבר נתפרסמו.¹⁵

בדברי המופתי אין חידושים גדולים: שאיפתו היא לכונן מדינה ערבית, עצמאית ומאוחדת, שתשתרע על-פני עיראק, סוריה, לבנון, פלשתינה ועבר-הירדן. לגרמניה ולערבים שלושה אויבים משותפים: בריטניה, היהודים והבולשוויזם (בשיחה עם מוסוליני הזכיר המופתי כזכור רק אויב אחד – בריטניה). כדי לפתח במאבק משותף באויבים אלה במלוא התנופה, רואה המופתי חשיבות עליונה בפרסום "הצהרה" משותפת מטעם מעצמות-הציר, כדי שדבר תמיכתן הבלתי-מסוייגת בשאיפות הערבים יהיה נודע ברבים. ואל לו לפיהרר לחשוש מתגובותיהם השליליות האפשריות של התורכים או של הצרפתים (על חשש זה שמע כפי הנראה המופתי מפקידי משרד-החוץ הגרמני, בשיחות שקיים עמם מאז הגיעו לברלין), שכן סופם של אלה ואלה שישלימו, כל אחד מטעמים שלו, עם הגשמת תוכניותיו.

דברי תשובתו של היטלר היו מן הסתם מקור אכזבה מרה למופתי. אומנם, במה שנוגע למאבק ביהודים הסכים הפיהרר עם המופתי ואף הפגין כצפוי עמדה קיצונית ביותר: הוא ייבא בהם ללא פשרות באשר הם – בפלשתינה, שם הקימו מרכז למזימותיהם ההרסניות במסווה של בית-לאומי, בכל אירופה, וכן "צעד אחר צעד" גם בארצות שמחוץ לאירופה.¹⁶ אבל, בעניין פרסום "הצהרה" ראה, אין דעתו של היטלר נוחה כלל וכלל. הצהרה שאין מאחוריה כוח צבאי של ממש היא "אפלטונית" גרידא, היא עלולה להזיק ואין בה כל תועלת. הצבא הגרמני נלחם עתה בברית-המועצות מאבק איתנים כדי לפלס לו דרך אל הרי הקאווקאז. הוא נתקל בקשיים עצומים. אם תפורסם ההצהרה המוצעת, יראו בה הצרפתים איום על שליטתם בארצות שמעבר לים, יפנו עורף למעצמות-הציר ויצטרפו לתנועת דה-גול בצרפת ובמושבות. אז יהיה צורך להעביר לשם חלק

15. הפרוטוקול שבגרמנית נתפרסם בשלמותו בספרו של ישראלי, עמ' 308–311. הפרוטוקול שבערבית נתפרסם, בצילום ובתרגום לאנגלית, בקונטרס "הוועד הערבי העליון" (ונדפס שנית, באנגלית, בספרו של שכטמן, עמ' 306–308). הציטוטים כאן כולם לפי הנוסח הגרמני.

16. "Er sei entschlossen, die Judenfrage Zug um Zug zu lösen und eine entsprechende Aufforderung an die anderen Völker, auch an die nichteuropäischen, zu richten" (ישראלי, עמ' 309).

מן הכוחות הגרמניים הנלחמים בחזית המזרח; מה תועלת תצמח מכך לעניין הערבי? כאשר יגיע הצבא הגרמני אל המורדות הדרומיים של הרי הקאווקאז ויתחיל להתקדם לכיוון איראן ועיראק, או אז יהא זה הזמן הנכון לפרסום "קול קורא", כי זו תהיה שעת שיחרור לעמי ערב. בכך נסתיימה השיחה – בדברי נימוסים ובחילופי ברכות אחדים, אך בסירוב מוחלט של הפיהרר להיעתר לבקשת המופתי.

בתקופה ההיא היה היטלר שקוע כל כולו בענייני "מבצע בארברארוסה", על קשייו הלוגיסטיים העצומים ועל השלכותיו הפוליטיות החובקות עולם. למרות ההפוגה שחלה בהתקדמותו של הצבא הגרמני מאז תחילת החורף, ראה היטלר בעיני רוחו את גייסותיו מתפרצים מרוסטוב אל עבר הרי הקאווקאז וגולשים משם אל שדות הנפט של איראן ועיראק. בארץ-נהריים ועל שפת המיפרץ הפרסי יוקם אז הבסיס הצבאי שממנו יצא הכוח שיכה את הקיסרות הבריטית בלבה. לתוכניות אלה היו נתונות מחשבותיו של היטלר בימים ההם, וכל מה שהובא בפניו ושלא היה בו כדי לקדמן במישרין ובאופן מיידי היה לגבי דידו בבחינת מיטרד שיש לסלקו, או לדחותו לקרן זוית, עד בוא שעתו.

אין לפקפק אף בחששותיו של היטלר מתגובת הצרפתים. היטלר, כמוהו כרוב אנשי פמלייתו, העריך מאוד, אולי יתר על המידה, את התפקיד שמילאו השלטונות הצרפתיים, האזרחיים והצבאיים, הסרים למרות ממשלת וישי, בשמירת הסטטוס-קוו בארצות המאגרב (ולפני כן גם בסוריה ובלבנון). הוא חשש שבלעדי תמיכתם של אלה, יאבד איזור זה החיוני לשליטה של מעצמות-הציר וייהפך לבסיס של כוחות עויינים, העלולים לאיים על המיבצר האירופי מן הדרום. לפיכך סבר שכל עוד מיטב כוחותיו מרותקים למשימות הכבדות שהוטלו עליהם בחזית המזרחית, ייטיב הוא לעשות אם יימנע ככל האפשר מעימות מחודש עם צרפת, ובנושא חסר משמעות אקטואלית כעתידן של מושבות צרפת – לא כל שכן. מה גם שהתמורה שהיה בידי המופתי להציע – תמיכתם הפוליטית והצבאית של עמי ערב במאמץ המלחמה של מעצמות-הציר – לא היתה כפי הנראה בעלת מישקל רב בעיניו, לפחות באותו שלב של המלחמה. ב-1 בדצמבר הודיעה איפוא שגרירות גרמניה ברומא למשרד-החוץ האיטלקי שהפיהרר קיבל את המופתי לראיון, ובמהלכו הודיע לו על רצונו שפרסום "ההצהרה" יידחה לזמן מה "מטעמים צבאיים." האיטלקים אומנם חלקו עליו, אך קיבלו את הדין.

בינתיים הגיע כאמור לברלין רשיד עאלי אלי-כילאני (ב-21 בנובמבר), וכעבור חודש לבואו שיגר אליו שר-החוץ הגרמני, פון ריבנטרופ, איגרת ברכה, שבה הביע מלוא הערכתו לגילויי הגבורה של העם העיראקי במאבקו

נגד התוקפנות הבריטית, ואת תקוותו "שבקרוב יבוא הקץ למצב הקיים, יעלה בידי הוד-מעלתו להקים ממשלה בעיראק המשוחררת ויזכה לעמוד בראשה."¹⁷ נוסח האיגרת תואם מראש עם משרד-החוץ האיטלקי, אשר הודיע על נכונותו למסור לכילאני איגרת זהה, כאשר יגיע לרומא לביקור. שלא בדיעת הגרמנים, התחייב כילאני בפני מליני, לפי עדותו של זה, "שלא יסכים בשום אופן לכרות בנפרד ברית עם אחת ממעצמות-הציר אלא עם שתיהן יחד ובאותם התנאים."¹⁸ ואומנם, לשתי מעצמות-הציר הציע כילאני לחתום עמו על חוזה, שעניינו הענקת מלוא העצמאות "לעיראק ולכל שאר ארצות ערב שבאיזור הסהר הפורה", ובכך הטיל לראשונה צל כבד על פעילותו של המופתי עד אז ועל תוכניותיו לעתיד.

דומה כי בשלב זה הבין המופתי, שלנוכח כשלון מאמציו לשכנע את הגרמנים לתמוך בהצעותיו, ואל מול עמדתו של עמיתו העיראקי, עליו לשנות את הטקטיקה שלו, לפחות לתקופת-מה, עד שיגיע הזמן לפרסום "ההצהרה" המיוחלת. הוא העלה איפוא את הרעיון שמעצמות-הציר יחתמו בעת ובעונה אחת על שתי אמנות – על חוזה עם כילאני, שיהא נוגע רק לעניין עצמאותה של עיראק, ועל מיזכר הבנה עמו ועם כילאני, שעניינו עצמאותן של כל ארצות ערב שבתחומי הסהר הפורה.

ברעיונות אלה דנו שני המנהיגים עם אנשי משרד-החוץ האיטלקי, בימי שבתם ברומא בחורף 1942.

ה. המופתי ואל-כילאני ברומא (6 בפברואר–11 במאי 1942)

בניגוד לחשש של אנשי השגרירות האיטלקית בברלין, שהגרמנים ינסו לעכב או לדחות את יציאתם של שני המנהיגים הערבים מברלין, הגיעו "המופתי הגדול וראש-הממשלה כילאני" לרומא כמתוכנן, ביום 6 בפברואר 1942. כעבור ארבעה ימים ביקר כילאני אצל הרוזן צ'יאנו וקיבל מידיה את האיגרת שהובטחה לו ובנוסח המוסכם.¹⁹

עיקר המשא-ומתן התנהל הפעם על ההצעה החדשה שהעלה המופתי ושכי-לאני הצטרף אליה, ספק ברצון ספק מחוסר ברירה, לפיה כל עוד אין מעצמות-הציר רואות אפשרות להצהיר בפומבי על כוונתן לתמוך בשאיפות

17. העתק מכתבו של ריבנטרופ שמור בארכיון משרד-החוץ האיטלקי (ראה לעיל, הערה 4).

18. לפי דיווח מן השגרירות האיטלקית בברלין למשרד-החוץ ברומא, מיום 27.1.1942. המברק, החתום בידי Della Porta, מסתמך על דברי מליני.

19. כך לפי תעודות של משרד-החוץ (לעיל, הערה 4), וראה גם דבריו של צ'יאנו ביומנו – G. Ciano, *Diario 1939–43*, Milan 1963, Vol. II, p. 135 (להלן: יומן צ'יאנו).

הערבים לעצמאות, עליהן לפחות להודיע על מחויבותן זו במסמך כתוב, או ליתר דיוק בשני מסמכים כתובים, שיימסרו לכילאני ולחוסייני ושלעת עתה יישמרו בסוד כמוס.²⁰

ההצעה נדונה באריכות בדרגים שונים של משרד-החוץ האיטלקי, ובין הדיפלומטים האיטלקיים ועמיתיהם הגרמניים. בשלב מסוים אף השתתף בהתייעצויות השגריר פריץ גרובה, המומחה לענייני ערבים במשרד-החוץ הגרמני, שבא במיוחד לרומא כדי לקחת חלק בדיונים. לבסוף הוסכם על נוסח שתי האיגרות ששרי-החוץ של מעצמות-הציר התחייבו לכתוב לכילאני ולמופתי. תי. אלה שני המכתבים הידועים ששוגרו לכילאני ב-31 במארס, ולכילאני ולמופתי ב-28 באפריל 1942:²¹ בראשון נדונה שאלת עצמאותה של עיראק לעתיד לבוא, ובשני הביעו שתי מעצמות-הציר את תמיכתן בעצמאות ובריבונות של ארצות ערב במזרח-התיכון והבטיחו לתמוך באחדותן, אם ירצו בכך, ובביטול הבית הלאומי היהודי בפלשתינה. בכך נסתיימה הפרשה של פרסום "ההצהרה": שתי המעצמות מסרו בכתב על מחויבותן לעניין הערבי, בנוסח שהיה דומה מאוד לזה שהוסכם עליו בראשית המשא-ומתן עם המופתי; אך כל המסמכים נועדו להישמר בסוד כמוס, וממילא היו חסרי ערך למטרה העיקרית שלה נועדו – פעולת הסברה בקרב עמי ערב.

בשעה שהמופתי וכילאני נשאו ונתנו ברומא עם הדיפלומטים האיטלקיים ועם עמיתיהם הגרמניים על ניסוחם של מסמכים מעוטי חשיבות אלה, התרחשה פרשה מוזרה למדי, בעטיו של המופתי, שהיו מעורבות בה הפעם שלוש מעצמות-הציר – איטליה, גרמניה ויפאן – ושהיתה אופיינית למדי להלכי-הרוח שרווחו בין שותפי הציר.

בתחילת פברואר 1942, מייד לאחר שובו מברלין, התקשר המופתי עם שגריר יפאן ברומא והציע לו שהרדיו היפאני ישדר אחדים מנאומיו אל המוסלמים שבדרום-מזרח אסיה ובהודו כדי להמרידם בשלטון הבריטי. היפאנים התייחסו לכך בחיוב,²² ובמקביל הציעו לגרמנים – אם מיוזמתם, אם בהשפעת

20. כילאני נתקבל לראיון אצל מוסוליני ב-18 בפברואר; הוא "חזר ודחק שיוענקו לו מייד חוזה והצהרה בדבר עצמאותן של כל ארצות ערב." אבל, לדברי צ'יאנו, "הדו"ח דחה אותו בקש, מפני שהגרמנים הודיעו מזמן על התנגדותם לצעד מעין זה בשעה זו". (שם, עמ' 139–140). משנוכח שאין סיכוי שישגיג את מבוקשו, הסכים כילאני להסתפק בהצעת הפרשה שהעלה המופתי.

21. העתקים של המכתבים, בתרגום לאיטלקית, שמורים בארכיון משרד-החוץ שברומא. המכתבים בגרמנית נתפרסמו בספרו של ישראלי, עמ' 247, ובקונטרס "הוועד הערבי העליון".

22. צילום איגרת התשובה, מיום 17 בפברואר, של השגריר היפאני ברומא אל המופתי נתפרסם בקונטרס הנ"ל.

פנייתו של המופתי – לפרסם הצהרה משותפת בזכות "עצמאותם של הערבים ושל היהודים" (כוונתם היתה כנראה למוסלמים בהודו). הגרמנים קיבלו הצעה זו בחשדנות רבה. גם קודם לכן עוררו הצלחותיהם המסחררות של היפאנים באוקיינוס השקט את קינאתם ואת חששם. עתה החלו לחשוש שהיפאנים זוממים להשתלט על אזורים נרחבים בעולם, ובכלל זה על העשירים ביותר במקורות אנרגיה, מה שעשוי היה לפגוע פגיעה חמורה באינטרסים האסטרטגיים החיוניים להם ביותר, ולערער את המעמד ההגמוני שיעדו לעצמם כבני גזע האדונים. והרי הגרמנים לא שכחו אפילו לרגע קט שבעלי-בריתם מן המזרח הרחוק "אינם אלא צהובים", ובתור שכאלה אינם ראויים לעמוד במדרגה אחת אתם, בסולם מדרגות הגזע. על כך שחו מפעם לפעם הדיפלומטים הגרמניים עם עמיתיהם האיטלקיים, ועל כך עמד, ימים אחדים אחרי שהועלתה ההצעה היפאנית, שליחו המיוחד של פון ריבנטרופ ברומא, הברון פון אוראך (Albert von Urach). בשיחה שקיים בתחילת מארס עם עמיתו האיטלקי, המרקזי ד'איטיטה (Blasco Lanza d'Ajeta), אמר פון אוראך, בנימה מרירה משהו: "יש להתייחס בחיוב אל נצחונות היפאנים, שהרי הם בעלי-בריתנו; אבל בסיכומו של דבר אינם אלא צהובים, וכל הצלחותיהם יבואו על חשבון הגזע הלבן."²³

להצעת היפאנים בדבר פרסום הצהרה משותפת מטעם שלוש מעצמות-הציר היו איפוא סיכויים קלושים מאוד להתקבל על דעת כל השותפים. היא אומנם נדונה בדרג הגבוה ביותר של הנהגת הציר, במפגש היטלר ומוסוליני, שהתקיים בזאלצבורג בימים 29 באפריל-2 במאי 1942. אך שם, כצפוי, התנגד לה היטלר בתקיפות רבה, ומוסוליני – כצפוי – קיבל את דעתו. כעבור יומיים כתב צ'יאנו ביומנו: "אתמול התקיימה ישיבת ממשלה. הדוצ'ה סיכם את תוצאות נסיעתו בנאום קצר [...] בעצה אחת עם ברלין נשיב לטוקיו, שעדיין לא הגיע הזמן לפרסום הצהרה בזכות עצמאותם של הערבים ושל היהודים. יהיה זה צעד אפלטוני מחוסר תוצאות ממשיות."²⁴ עד כדי כך נעשו המנהיגים הפשיסטיים למלחכי פינאק של בעלי-בריתם שמעבר לאלפים, שאפילו בניסוח דבריהם לא יכלו להשתחרר מן המלים שיצאו מפיו של היטלר!

והמופתי של ירושלים, מוחמד אמין, בן למשפחת חוסייני, מן המשפחות המתייחסות ישירות אל הנביא – כך גם לפי דעתם של אנשי שירות הביון האיטלקי – כלום לא היה בן לגזע נחות? מסתבר שלא. הנושא אומנם העסיק את הגרמנים, אך הללו היטיבו להבחין בחזותו הלא-שמית של האיש, שהיה בעל

23. יומן צ'יאנו, עמ' 150, רישום מיום 10.3.1942.

24. שם, עמ' 172.

זקן אדום, שערות בלונדיניות ועיני תכלת. מסקנתם היתה כי דמו מצד אמו, שהיתה ממוצא צ'רקסי, הוא הדומיננטי בעורקיו, והוא איפוא בן לגזע ארי וראוי לבוא בקהל האדונים.

ביום 12 במאי 1942 יצאו המופתי ואל-כילאני מרומא ושובו יחד לברלין.

ו. המופתי ואל-כילאני בברלין (12 במאי–16 ביולי 1942)
השגיהם הגדולים של כוחות הציר באביב ובקייץ של שנת 1942, הן בחזית המזרחית והן בצפון-אפריקה, השכיחו מלב את "האיגרות" שהשיגו השניים בעמל כה רב, ועשו את תוכנן החיזור והפושר למיושן.

בברית-המועצות תקעו הגרמנים יתד בהרי הקאווקאז, משם השקיפו על מחוזותיה הצפוניים של איראן ועל חלק משדות הנפט העשירים שלה. מאחורי אלה היתה פרושה ארץ-נהריים על אוצרותיה הטבעיים והאיזור כולו היה כאילו בהישג-יד של הכובשים החדשים. בצפון-אפריקה חדרו האיטלקים והגרמנים עמוק לתוך מצריים והגיעו בסוף יוני למבואות אל-עלמיין, מרחק לא רב מלב ארץ הנילוס ומתעלת סואץ. ב-29 ביוני טס מוסוליני בבחילות ללוב, כדי לעמוד בראש צבאותיו המנצחים, שעה שיבואו בשערי אלכסנדריה. כעבור שלושה ימים הורה במברק לצי'אנו לבוא בדברים עם השלטונות הגרמניים, כדי לסכם ללא דיחוי את פרטי ההסדר הפוליטי החדש שיכון במצריים. הצעתו היתה שהפלדמרשל רומל יתמנה למושלה הצבאי של הארץ ולצדו יעמוד "מיופה-כוח אזרחי" איטלקי. צ'אנו העלה את שמו של הדיפלומט ס. מאצוליני (Serafino Mazzolini), לשעבר ציר איטליה בטהרן, כמועמד למישרה זו, והעביר את ההצעות לידי שגריר גרמניה ברומא. למחרת היום, ב-3 ביולי, נתקבלה תשובתו של היטלר: הוא מסכים למינויו של רומל למשרת מושל צבאי, אך באשר ל"מיופה-הכוח" האיטלקי הוא רוצה לשקול את ההצעה שנית; ממילא, העיר, "אין הוא סבור שהעניין דחוף".²⁵

אולי היה המנהיג הגרמני פחות אופטימי מעמיתו האיטלקי באשר לסיכויי כוחות הציר לכבוש את ארץ הנילוס בסערה. ואולי היו לו סיבות טובות אחרות להשתמט מפניות בעלי-בריתו. עובדה היא כי מאז תחילת השנה עשו הגרמנים הכנות יסודיות לקראת "שיחרורן" הקרוב של ארצות המזרח-התיכון, מבלי לשתף בהן את האיטלקים ואף מבלי להכניסם בסוד הדברים. בין השאר הוקמה יחידת מטה, בראשותו של השגריר גרובה ("Dienststelle Grobba"),

25. שם, עמ' 201. סיראפינו מאצוליני היה אחיו של קווינטו (Quinto), מי שהיה קונסול בירושלים ממאי 1938 עד יוני 1940.

שמתפקידה היה לרכז ולתאם את כל הפעולה הפוליטית שתיעשה בבגדד, ולאחר מכן אף בשאר בירות ערב. כמו־כן הועברה היחידה הצבאית הגרמנית־ערבית, שחנתה עד אז בכף סוניון בקרבת אתונה ומשום־כך נתכנתה גם "יחידת סוניון", לאיזור סטאלינו, כדי שתוכל להדרים משם תוך זמן קצר לאיראן, לקחת חלק בכיבוש עיראק ולהוות את חוד החנית של הכוחות שיתזירו את כילאני לראשות־הממשלה בארצו.²⁶

הכנות אלה וכל כיוצא באלה, בין שבמרוצת הזמן הגיעו לידי מימוש בין שנשארו על הנייר, היו כולן מיוסדות על תפיסה אסטרטגית כוללת אחת, והיא שכיבוש המזרח־התיכון ייעשה מן הצפון, דרך הרי הקאווקאז, בפריצה לכיוון איראן ועיראק, וששתי ארצות אלה הן שתהיינה נקודת הזינוק העיקרית לקראת השלב המכריע במלחמה נגד בריטניה. ממילא עמדו הכנות אלה בסתירה עם התוכניות המיבצעיות של האיטלקים, שכן הללו היו מבוססות על ההנחה שיעיקר המאמץ ייעשה במידבר המערבי, במגמה להשתלט על מצריים ועל תעלת סואץ, ולפגוע משם בלבה של הקיסרות הבריטית. כמו כן היתה בהכנות אלה של הגרמנים העדפה מחוייבת המציאות של רשיד עאלי אל־כילאני על פני מתחרהו הירושלמי, שכן כילאני הוא שעתיד היה לעמוד בראש המדינה הערבית "המשוחררת" הראשונה, והחשובה שבהן להמשך המלחמה. לשווא ניסה המופתי, פעם אחר פעם, לשכנע את בני־שיחו ממשרד־החוץ הגרמני שהמאבק על עתיד המזרח־התיכון יוכרע בעמק הנילוס ועל שפת תעלת סואץ, ולא בהרי הקאווקאז, וכי עתה הוא הזמן להשקיע בחזית זו את מירב המאמצים ולהעביר אליה את היחידה הערבית, כדי שזו תוכל לקחת חלק – בהנהגתו – בקרב המכריע לשיחרור מצרים ובפלישה לפלשתינה ולסוריה; דבריו לא נתקבלו. המחווה היחידה שהגרמנים היו נכונים לעשות כדי להפיס את דעתו היתה ההבטחה שעם כיבוש העיר טיבליס, שכוחותיהם כבר עמדו בשעריה, יעבירוהו לשם יחד עם כילאני ובמעמד שניהם יתנו פומבי ל"הצהרה" בזכות עצמאותם של עמי ערב, לפי הנוסח שהוסכם עליו מכבר. אך הבטחה זו היתה רחוקה מאוד מלספק את רצונו ושאיפותיו.

ושבו היה המופתי מבודד ודחוק לקרן־זווית. הניצחון אומנם קרב ופירותיו היו כאילו בהישג־יד, אך אחרים נועדו לקוטפם. יחסיו עם כילאני השתבשו לחלוטין, קשריו עם הגרמנים נעשו קרירים מיום ליום. חשדות הדדיים התעוררו על כל צעד.²⁷ בצר לו, שוב היו לו האיטלקים עֶזְרוּ וּמְפִלְטוּ.

26. פרטים על הכנות הגרמנים – ראה בספריהם של הירשוביץ ושל ישראל.

27. על הסכסוכים והתככים שבין גרובה, המופתי וכילאני, דיווח באריכות שגריר איטליה בברלין, דינו אלפייירי, בימים 22 ביוני ו־17 ביולי 1942. אלפייירי האשים את גרובה בנטיות

ב-19 ביולי, בעוד מוסוליני שוהה בלוב ומצפה בקוצר-רוח לרגע שבו יפרצו כוחותיו את חזית אל-עלמיין, שיגר הרוזן צ'יאנו – כנראה ביוזמת שירותי הביון – מברק סודי לשגריר אלפיירי (Dino Alfieri) בברלין, שבו עמד בין השאר על חשיבות פעילותו של המופתי לצד כוחות הציר: "המאורעות במצריים בימים אלה", כתב צ'יאנו, "עושים את הנושא הערבי לבעל חשיבות מיוחדת במינה. נוסף על כך, תחילת הפעלתו המעשית של הלגיון הערבי היא היום דחופה ביותר. ללא נוכחותם כאן של המנהיגים הערבים – הכל למעשה עומד, שהרי הסכמנו שיהיה ללגיון אופי אוטונומי והתנדבותי. הערבים שאנו מקבצים זקוקים למנהיג. מטעמים אלה יש דחיפות מיוחדת בנוכחותו של המופתי הגדול ברומא, אם אפשר יחד עם כילאני." צ'יאנו לא התעלם אפוא מן הבעיה העדינה הקשורה בערעור היחסים בין שני המנהיגים, והשתדל לשמור על הקשר עם שניהם, בתקווה שיעלה בידיו לרתום אותם לעגלתו. עם זאת אין הוא מסתיר שבמשרד-החוץ כבר נפלה ההכרעה, את מי יעדיפו אם יאלצו לבחור בין השניים, וברוח זו הסמיך באותו מברק את השגריר גבריאל²⁸ "להודיע בחשאי למופתי שיש לנו עניין מיוחד בשוּבו לרומא, בשל האמון שאנו נותנים בו ובשל מעמדו הרם בעולם הערבי, וכן בשל סיכויי הפעולה שנפתחו בפניו לעת זאת".

מסתבר שלמרות היריבות שהפרידה בין שני האישים, מצאו שניהם עניין בהזמנת האיטלקים, וכעבור שמונה ימים יצאו שניהם יחדיו לדרך ושבו לרומא.

ז. שהייתו השלישית של המופתי ברומא (17 ביולי-5 בדצמבר 1942)

ב-17 ביולי שוב הגיעו אמין אל-חוסייני ורשיד עאלי אל-כילאני לרומא. מייד עם הגיעם הגישו שני האישים, כל אחד בנפרד, תזכיר למשרד-החוץ, שבו הציגו את השקפתם על ההסדר הפוליטי שיש לכווננו במזרח-התיכון לאחר חיסולו של השלטון הבריטי. האיטלקים סיכמו את תוכנם של שני המסמכים במשפט אחד, קודר למדי: "בעיקרו של דבר, כל אחד מהם שואף שיכירו בו כנציג היחיד של כל ארצות ערב של המזרח-התיכון." תחילה ניסו למצוא דרך של הידברות עם שניהם, וכן דרך של פשרה ביניהם. משלא עלה הדבר בידם, החליטו, כצפוי, להעדיף את המופתי על פני מתחרהו; אם משום שראו בו את האישיות הדומיננטית ורבת המוניטין בקרב הערבים, ואם משום שהיו סבורים

אנטי-איטלקיות ובחתימה והוצאת עיראק מתחום ההשפעה האיטלקי. לדברי אלפיירי גם המופתי התלונן על גרובה באווני פון ריבנטרופ, בתחילת יולי, ועקב כך נתמנה במקומו, בתפקיד קצין-קישור, ארווין אתל (Erwin Ettel), איש משרד-החוץ, לשעבר ציר גרמניה בטהרן.

28. קרוב לוודאי Luigi Gabrielli, לשעבר ציר איטליה בבגדד.

שלפחות מבחינה אופרטיבית תאמו תוכניותיו את האינטרסים הצבאיים האיטלקיים באיזור.

ב-26 ביולי נתקבל המופתי לראיון אצל הרוזן צ'יאנו והעלה בפניו את הצעתו לצאת לצפון-אפריקה, כדי לנהל משם מרכז לתעמולה בקרב הערבים ולסייע מקרוב למפקדת כוחות הציר בפעולות מודיעיניות ובמבצעי חבלה מאחורי קווי האויב. צ'יאנו נמנע מלהיכנס לדיון בפרטי הדברים, אך התייחס בחיוב לתוכנית בכללותה.²⁹

על הדברים שסוכמו באותה פגישה דווח כמובן לשגרירות גרמניה ברומא. ממנה, או במישרין ממקורות איטלקיים, נודע הדבר לכילאני, שדחה את הסיכומים מכל וכל, העמיד פני נעלב והודיע שמסיבה זו ומכמה סיבות טובות אחרות החליט לקצר את שהותו ברומא ולשוב לברלין. בינם לבין עצמם העלו האיטלקים את הסברה כי מלכתחילה ביקש כילאני תואנה כדי שיוכל לשוב לברלין בלתי-מרוצה, לזכות שם במלוא תמיכת הגרמנים, להיכנס עם כוחותיהם לעיראק כדי "לאכוף את שלטונו לא רק על עיראק, אלא על כל ארצות ערב שבמזרח-התיכון, בלא כל תיאום עם האיטלקים." מהלך המאורעות לא העמיד השערות אלה במיבחן המציאות ואין לדעת עד כמה היו הרהורים אלה מוצדקים. מכל מקום, עזב רשיד עאלי אל-כילאני את רומא בחיפזון ושב לברלין, ומאז שוב אינו נזכר בתיעוד האיטלקי הדין בנושא.

משנשאר המופתי לבדו ברומא, החל לדון במרץ עם הדרגים המודיעיניים המוסמכים בפרטי ביצוע תוכניתו. אך משום-מה התנהל המשא-ומתן באיטיות מתמיהה, ורק ב-10 בספטמבר יכול היה ראש שירותי הביון, הגנרל צ'סארה אמה (Cesare Amè), להעלות על הכתב נוסח מוסכם של הדברים שהוחלט עליהם בשיחותיו עם המופתי ושאושרו במשרד-החוץ. על-פי מסמך זה הוסכם שהמופתי יעקור דירתו לצפון-אפריקה ויקים שם "מרכז לשיתוף פעולה עם מעצמות-הציר."³⁰ תחילה יהיה מושבו של "המרכז" בלוב (כך משתמע מן הכתובים, אם כי הדבר לא נאמר במפורש), אך יתכן שבעתיד יועבר לארצות ערב אחרות, הכל "בהתאם להתפתחויות ולתנאי המלחמה." "המרכז" ינהל תעמולה בכתב, בעל-פה ומעל גלי האתר, במצריים ובשאר ארצות ערב; ישגר סוכנים לארצות אלה כדי להשיג ידיעות מודיעיניות על הנעשה שם; יעשה להרחבת היחידות הצבאיות הערביות, הנמצאות כבר בשלבי התארגנות באיט-

29. כך לפי תעודות משרד-החוץ (לעיל, הערה 4). ביומנו מזכיר צ'יאנו את הפגישה (עמ' 206-207), אך אינו מוסר את פרטי הדברים שנדונו, וזלת דברי הקטרוג של המופתי על כילאני.

ליה, במגמה להקים "יחידות ערביות סדירות", שתעמודנה לרשות המופתי ותפעלנה לצד כוחות-הציר "תחת דגל ערבי"; יעשה להקמת "כנופיות בלתי-סדירות", שתפעלנה מאחורי קווי האוייב בתיאום עם מפקדות הציר, תבצענה פעולות חבלה ותעברנה נשק וחומרי חבלה לארצות ערב.

המופתי יהיה "ראש המרכז" ומפקדן של היחידות הצבאיות הערביות, הסדירות והבלתי-סדירות. ביחידות אלה ישרתו גם קצינים וטכנאים מכוחות הציר, ואף-על-פי-כן תהיינה תמיד בעלות אופי ערבי מובהק ויניפו רק "דגל ערבי", שכן "עליהן להיות סמל להשתתפות העם הערבי במאבק כוחות הציר נגד האוייב המשותף". המופתי מצידו התחייב לשתף פעולה עם "המשלחת הצבאית של כוחות הציר", שתוקם לצורך זה ושמפקדה יהיה קצין חיל-הים סימן (Simen) – איש שירותי הביון האיטלקיים, ששירת כקצין-קישור אצל המופתי בתקופת שהותו האחרונה בכרליון). אומנם, בהסכם המוצע לא היה אף רמז לתביעתו הקיצונית של המופתי, שיכירו בו "כנציג יחיד של כל ארצות ערב", וחסר זה בוודאי לא היה מקרי; אך גם כך היה המסמך בגדר הישג גדול למופתי, אולי הישגו הגדול ביותר מאז דרכו רגליו על אדמת אירופה. אלא שהישג זה היה כולו על הנייר, וכגודל המרחק בין מערב למזרח ובין האינטרסים של מעצמות-הציר לשאיפות הערבים, כן גדול היה, כפי שמסתבר, המרחק בין הכתוב בהסכם ובין ביצועו.

תחילה לא יצא אל הפועל הרעיון, שכבר זכה באישורו של מוסוליני עצמו, שהברית החדשה תאושר בחליפת-מכתבים, שתישמר בסוד, בין אמין אל-חסייני והרוזן צ'יאנו. איגרות אלה היו צריכות לכלול גם מעין הכרה במופתי כ"ראש הארגון הסודי של האומה הערבית" וכ"נציג של התנועה הלאומית בכל ארצות ערב שבמזרח-התיכון". הטיוטה הסופית של שתי האיגרות, המאושרת בידי מוסוליני, שמורה עד היום בארכיון משרד-החוץ. עמה שמור גם העתק של תזכיר שנמסר ב-13 בספטמבר לשגרירות גרמניה ברומא, שבו סוכם תוכן האיגרות ובו גם נאמר שהללו עתידות להישלח "אם אין לממשלת גרמניה השגות או הצעות בנידון". ואומנם, תשובתם של הגרמנים לא נשתמרה, אך "השגותיהם" היו כפי הנראה כבדות משקל דיין כדי להניא את האיטלקים מלבצע את חליפת-האיגרות.

גורל דומה פקד את התוכניות בדבר יציאת המופתי לצפון-אפריקה והקמת "הכוח הצבאי הערבי". משנמסר עליהן לגרמנים, "נתקבלה הודעה בלתי-רשמית, שכבר מזמן הוקמה בגרמניה 'יחידה משחררת', המורכבת מגרמנים, ערבים ומרוקאים, שאמורה להתקדם דרך הקאווקאז לעיראק, כדי להצטרף שם אל הצבא העיראקי בפיקודו של ראש-הממשלה כילאני". היה בכך יותר מרמז

לכך שאין הגרמנים מעוניינים בהקמת יחידה ערבית נוספת, העשויה להתחרות ב"שלהם", ושוב עלתה התוכנית כולה על שירטון. אומנם, האיטלקים לא הפסיקו את ההכנות להקמת יחידות אלה על אדמתם, ועוד ב־24 במאי 1943 (כשבועיים אחרי כניעתם הסופית של כוחות הציר בתוניסיה!) דיווח מליני, ששתי היחידות – "המשלחת הצבאית של כוחות הציר" ו"הכוח הצבאי הערבי" – חוננות בסביבות רומא "בכוננות מלאה". אלא שבמקום חניה זה, ספק אם היה לאל ידן להביא תועלת מרובה לעניין הערבי בצפון־אפריקה או במזרח־התיכון; ומכיוון שבסופו של דבר לא זזו ממקומן עד סוף המלחמה, היתה השפעתן, כפי הנראה, מועטת ביותר.

אשר למופתי – הוא לא הרפה מפעילותו העקשנית וחסרת התוחלת להשגת מטרותיו. ב־16 בספטמבר 1942 נפגש ברומא עם האדמירל ו. קאנאריס (Wilhelm Canaris), ראש שירותי הביון הנגדי הגרמני, בנוכחות הגנרל הלמות פלמי (Helmuth Felmy), מפקד היחידה "הגרמנית-ערבית" והגנרל צ'סארה אָה, ודן עמם שוב ושוב בתוכניותיו לארגון־מחדש של היחידות הצבאיות הערביות ולהעברתן לחזית צפון־אפריקה. אך לא הצליח להזיז את הגרמנים מעמדתם ומתמיכתם בתוכנית "הקאווקאזית". בראשית אוקטובר נפגש עם ארווין אתל (Erwin Ettl), איש משרד־החוץ הגרמני, שנתמנה זה לא כבר במקומו של פ. גרוֹבֶה כממונה על ענייני המזרח־התיכון, ושנשלח במיוחד לרומא כדי לדון עמו בשאלת מעמדו והכרת מנהיגותו בעולם הערבי (וכן כדי לחקור בהאשמות שהפיץ אל־כילאני נגדו, שאותו "ארגון ערבי סודי", שהמופתי טען שהוא עומד בראשו, לא היה ולא נברא והוא כולו פרי דמיונו).³¹ אתל הגיע אומנם למסקנה שיש למתן את האוריינטציה "הפרו־עיראקית" של קודמו בתפקיד, ונטה לקבל מקצת הטענות והתביעות של המופתי, אך גם המלצותיו שהוגשו לממונים עליו ב־17 באוקטובר, ימים אחדים לפני פתיחת מתקפת־הנגד הגדולה של הבריטים באל־עלמיין, היו ללא תוצאות.

בינתיים עבר הקייץ, גם ימי סתיו רבים חלפו, והקיפאון בחזית אל־עלמיין לא הופשר. למראית־עין התנהל הכל על־פי שיגרת היום־יום של שני מחנות הניצבים זה מול זה; למעשה, נעשו בחודשים אלה מתחת לפני השטח הכנות קדחתניות לקראת המיבצעים הצבאיים האדירים, שבעלות־הברית עמדו לפתוח בהם – הדיפת כוחות הציר ממצריים, עקירתם מלוב והנחיתה בארצות המאגרב הצרפתי – ושעתידים היו להביא לשידוד מערכות בכלל הזירה היס־תיכונית. אמין אל־חוסייני היה מן המעטים שהשכילו להבחין כבר בשלב מוקדם למדי

31. בנושא זה, ראה גם הירשוביץ, עמ' 274-278.

בתוצאותיהן האפשריות של הכנות אלה. זאת, בניגוד להשקפה, שמנהיגי הציר דבקו בה בעיקשות, שסבירותה של פעולה רחבת-היקף של בעלות-הברית בארצות הנתונות לשלטון ממשלת וישי נמוכה מאוד, ושסיכוייה להצליח קטנים ביותר. ב-27 בספטמבר 1942 נפגש המופתי עם מליני, ובשיחה שנמשכה שעות אחדות הביע את דאגתו מהלכיהרוח שהחלו לפשוט בקרב הערבים במזרח-התיכון ובצפון-אפריקה, ובין ידידי הציר בכלל זה, עקב ההפוגה הממושכת שנכפתה על צבאות איטליה וגרמניה בחזית אל-עלמיין ובשערי סטאלינגראד. בחומרה מיוחדת התייחס המופתי לידיעות, שזרמו אליו זה זמן מה מתוניסיה, אלג'יריה ומארוקו, שנתעורר החשש בקרב המנהיגים הערבים שם "שהם עומדים בפני האפשרות של נחיתת כוחות אנגלו-אמריקאיים בחוף האטלנטי של מרוקו". כוחות אלה עשויים להיעזר בתומכי התנועה הגוליסטית, שהם רבים מאוד בארצות אלה, עד כדי שמונים אחוזים מן האוכלוסיה הצרפתית. הוא, אמין אל-חוסייני, איננו מכיר כמובן את התוכניות המבצעיות של כוחות הציר להגנת ארצות המאגרב; אף-על-פי-כן הוא סבור שפעילותו בקרב האוכלוסיה הערבית שם עשויה להיות לעזר רב. חיזוק לדיעה זו הוא מוצא במכתבים שהגיעו אליו בימים אלה ממנהיגים ערבים רבי השפעה: ממארוקו – "עבד אל-חאלק טוריס, ראש המפלגה הלאומנית בתטואן",³² מאלג'יריה – "ד"ר איבן ג'אלול, מנהיג לאומני אלג'ירי",³³ ומתוניסיה – "שייך תאלבי, אחד ממייסדי המפלגה דסתור בתוניסיה",³⁴ שמהם הוא למד כי המוסלמים בארצות אלה אומנם חוששים מפני תוכניותיהן המדיניות של מעצמות-הציר, אך "הם מתחילים להתיירא הרבה יותר מהצלחה אנגלית-גוליסטית, שפירושה יהיה נצחון היהדות ופריצת כל הסכרים בפני הבולשוויזם". הילכך מתכוון המופתי לפרוט על רגשותיהם המוסלמיים העזים³⁵ של ידידיו מקרב המנהיגים הערבים, כדי שהללו יגיעו לידי מסקנה שאומנם יש יריבות פוליטית ביניהם ובין מעצמות-הציר, אך זו אינה מסכנת את דת האיסלם; לעומת זאת, יש ויש מה לחשוש מן הבולשוויזם "החותר להעברת כל הדתות מן העולם", ומן היהדות "השתלטנית והמאימת, במיוחד לגבי המקומות הקדושים לאיסלאם בפלשתינה."

מעשית הציע המופתי שבנוסף ל"מרכז" העתיד לקום לשיתוף-פעולה עם

32. "Abdul Halek Turris, Capo Partito Nazionalista di Tetuan"

33. "Dottor Ibn Giallul, Capo Nazionalista algerino"

34. "Sceicco Thalby, uno dei fondatori del Partito Desturiano in Tunisia"

35. לפי דיווחו של מליני, השתמש המופתי בביטוי החריף "il loro fanatismo islamico", אבל מכיוון שמדובר בדיווח על שיחה שבוודאי לא התקיימה באיטלקית, יתכן שהתרגום, או התרגומים, אינם משקפים בדיוק את רוח הדברים שנאמרו.

כוחות הציר בחזית מצריים, ובלי קשר עם "היחידות הערביות הצבאיות", העומדות להיכנס לפעולה בחזית זו, יוקם "מרכז" שני, שישמש אבן-שואבת לכוח-אדם מוסלמי ממארוקן, אלג'יריה ותוניסיה; כוח-אדם זה יגוייס ליחידות צבאיות שיחנו על גבול לוב-תוניסיה ויעמדו הכן בעת הצורך להגן על ארצות המאגרב "בפני איום כלשהו שיבוא עליהם מצד בעלות-הברית, הבולשוויזם והיהדות." כמו כן ישמש "מרכז" שני זה להידוק הקשרים עם פעילים מוסלמים בארצות המאגרב, על-ידי שיגור סוכנים והעברת נשק, ציוד וכסף אליהם, כדי לחזק את כוח עמידתם ואת התנגדותם לתנועה הגוליסטית ולכוחות האנגלו-אמריקאיים, אם ינחתו שם. לקראת סוף השיחה החמיא המופתי במשפטים אחדים "למדיניות החכמה ורחבת האופקים של האיטלקים כלפי ארצות ערב" – או אולי היה זה מליני, ששם בפיו של המופתי דברים הערבים לאוזניו – ויחד עם זאת חזר על דעתו, שמעצמות-הציר חייבות לסייע לערבים ולהסתייע בהם, בכל אשר יש לאל ידם לעשות, להגנת ארצות המאגרב ובעקיפין להגנתה של לוב. מלחמתו של הציר, הכריזו המופתי, היא גם מלחמתם של הערבים. אם חלילה יפסיד הציר במלחמה, תאבד לעמי ערב התקווה לזכות בעצמאות, והמוסלמים שבכל ארצות היס-התיכון יפלו קורבן לנצחון הבולשוויזם והיהדות; כי אז תיהפך פלשתינה "לארץ היהודים" ואלפי הקורבנות שהקריבו הערבים לשם שיחרורה והגנתה של ירושלים יהיו לשווא.

דומה, כי מבחינת הבנת הגורמים הפוליטיים הפועלים באיזור, ראיית האפשרויות האסטרטגיות הפתוחות בפני בעלות-הברית וקביעת דרכי ההשפעה על ההנהגה הערבית בארצות המאגרב, מעטים היו במחנה הציר שיכלו להשתוות עם המופתי ועם רמת טיעוניו, ובקרב ההנהגה הפוליטית, להבדיל מן הפקידות המקצועית, לא כל שכן. אשר להשקפתו המטורפת, הבאה לידי ביטוי שוב ושוב בדבריו, בדבר אופיים השטני של היהדות ושל הבולשוויזם והסכנות הנשקפות מהם לאנושות כולה, הרי שזו היתה אצלו בגדר דיבוק, שלא הרפה ממנו כל ימיו ולא מעט הכשיל אותו במעשיו, ואין היא יכולה לשמש נושא לדיון או להערכה רציונלית.

בימים 23–24 באוקטובר בא הקץ להפוגה בחזית אל-עלמיין והחלה המתקפה הגדולה של המחנה הבריטי השמיני, שתוך עשרה ימים כבר נחל נצחונות מכריעים בשדה המערכה. בו בזמן, ב-4 וב-5 בנובמבר, נתקבלו במטה הצבא האיטלקי ברומא הידיעות הראשונות על אודות שיירת אוניות כבירה, אוניות-קרב ואוניות-משא, שיצאה מנמל גיברלטר ועשתה את דרכה מזרתה. היה ברור לכל, שכוח זה נועד לנחיתה בקנה-מידה גדול מאוד; אך יעדו, או יעדיו, היו בגדר נעלם. מפקדי הצבא והצי האיטלקיים, ועמם מפקד חיל-האוויר הגרמני

באיטליה, הפלדמרשל אלברט קסלרינג (Albert Kesselring), הביעו מייד את החשש שפני האוייב לכיבוש אלג'יריה ותוניסיה. לעומתם, שוב עמד המרשל גרינג בתוקף על דעתו, בשיחה טלפונית שקיים ב־6 בנובמבר עם קסלרינג, שאין סבירות לחשש זה ושמטרת המיבצע היא הנחתת כוחות בקורסיקה או בסרדיניה, או – כפי שקרוב יותר אל הדעת – באחד מנגמלי לוב, מאחורי קווי החזית – ובהתאם לכך הורה להיערך להגנה.³⁶

לבסוף, בלילה שבין ה־7 ל־8 בנובמבר, נחתו האמריקאים באלג'יריה ובמארוקו, ולאחר התנגשויות מקומיות אחדות עם הצבא הצרפתי היתה כל הארץ בשליטתם. בתגובה לכך, נחתו הגרמנים כעבור יומיים בתוניסיה. בו בזמן נמשכה במידבר המערבי נסיגת כוחות הציר, ולקראת סוף נובמבר כבר פונו כל שטחי הכיבוש במצריים ולמעלה ממחצית שטחה של לוב. בן־לילה, כמעט כפשוטו, נשתנתה היערכות הצבאות ונשתנו יחסי הכוחות באיזור. מכל המרחב הערבי העצום, מרבאת ועד בגדד, שהמופתי תיכנן לפעול בו ואף התחיל לקיים קשרים עם אחדים מן המנהיגים הערבים היושבים בו, לא נותר עתה בשליטת מעצמות־הציר אלא שריד מועט, טריפוליטניה ותוניסיה, וגם שם היה המשך השליטה של כוחות הציר מוטל בספק. חלומה הגדול של המופתי, שחודשים אחדים לפני כן נראה קרוב כל־כך להגשמה, התרחק עתה לאין שיעור ובפתאומיות מפתיעה משהו.

יתר על כן, כיבוש ארצות המאגרב בידי הכוחות האמריקאיים והגרמניים חשף לראשונה את חולשותיו של השלטון הקולוניאלי הצרפתי, שמאז יוני 1940 המשיך להתקיים ולתפקד, בתמיכת הגרמנים, כאילו היה עדיין שלוחה של מעצמה עולמית. עתה קמו עליו עוררין מקרב אנשים ותנועות לאומיות ערביות שונות, ומדינות־הציר, ששלטו למעשה בתוניסיה ושהיו מעוניינות להרחיב את השפעתן על כל ארצות צפון־אפריקה, נאלצו להבהיר את עמדתן ולגלות מקצת תוכניותיהן ושאיפותיהן לגבי עתידן המדיני של מדינות אלה. אגב כך, נתגלו שוב ושוב חילוקי־הדיעות העמוקים שהפרידו ביניהן.

ערב נחיתתם בתוניסיה חששו הגרמנים שמא ייתקלו יחידותיהם בהתנגדות הצבא הצרפתי שחנה במקום. לפיכך הורו למפקד כוחותיהם, הגנרל נהרינג, לפרסם כרוז אל "הצרפתים, התוניסים, האלג'ירים והמארוקאים", שיוקיע את

36. השיחה נתפרסמה במלואה ביומנו של המרשל א. קאוואלרו, שהיה בימים ההם ראש המטה הכללי של הצבא האיטלקי (Ugo Cavallero, *Comando Supremo*, Rocca S. Casciano) (1948, pp. 367–376). שירות הביון האיטלקי נהג לצוות לשיחות שהתנהלו בין המטה הגרמני באיטליה לבין המפקדה הגרמנית העליונה, ורבות משיחות אלה נתפרסמו ביומנו של קאוואלרו.

מעשה התוקפנות האנגלו-אמריקאי נגד הקיסרות הצרפתית בצפון-אפריקה ויקרא לתושבי האיזור לשתף פעולה עם כוחות-הציר במאבקם "נגד האויב המשותף של אירופה ושל הקיסרות הצרפתית".³⁷ משהושלם המיבצע הצבאי ללא תקלות, מינו הגרמנים את הדיפלומט ר. ראהן (Rudolf Rahn) לקצין-קישור מטעם משרד-החוץ במטה כוחותיהם בתוניסיה. ראהן, שהיה לפני כן יד מינו של השגריר א. אבץ (Otto Abetz) בפאריס, נחשב לתומך נלהב במדיניות של שיתוף-פעולה עם ממשלת וישי,³⁸ והעברתו לתוניסיה נועדה להתפרש כצעד מובהק של תמיכה בשלטונות הקולוניאליים הצרפתיים שם. צעדים אלה לא היו כמובן לרוחם של האיטלקים - אם משום החשש שיגרמו "לצינון ביחסם האוהד של הערבים כלפי מעצמות-הציר, שכן היו מכוונים בעיקרם להניח את דעתם של הצרפתים",³⁹ ואם משום שבכלל התנגדו האיטלקים לחיזוק מעמדה הקולוניאלי של צרפת בצפון-אפריקה, ובמיוחד בתוניסיה, שהם ראו כחלק חיוני ביותר בתחום השפעתם העתיד לקום. לפיכך החליטו לאזן במשהו את הצעדים שנקטו הגרמנים, ולאחר שנטלו את הסכמתם פנו אל המופתי אמין אל-חוסייני ויעצו לו לשגר לתוניס אחד ממקורביו כדי למסור לידי הביי איגרת אישית "שתפיג את החששות שלו ושל הלאומנים התוניסים" באשר לכוונותיהן של מעצמות-הציר כלפיהם. הללו, קובע המופתי באיגרתו, רוחשות ידידות עמוקה לעם התוניסי ולמנהיגיו; הן תכבדנה את מעמדו המשפטי של הביי ותסייענה בידי העם התוניסי "לכונן מישטר שיבטיח לו חירות אזרחית, פוליטית וכלכלית, נוסף על כיבוד אמונתם."⁴⁰ אין האיגרת מזכירה ולוא ברמז את עניין עצמאותה של תוניסיה לעתיד לבוא, וחסר זה כמובן לא היה מקרי.

האיגרת, הנושאת את התאריך 19 בנובמבר, נוסחה בתיאום עם מליני והיא משקפת איפוא פשרה בין עמדת המופתי ועמדת האיטלקים. אולם באותו יום עצמו הגיש המופתי תזכיר מפורט לשלטונות האיטלקיים והגרמניים, ובו הביע את דעתו הוא על המצב שנוצר בצפון-אפריקה ועל הצעדים שיש לנקוט כדי לתקנו. הוא הצביע על חוסר המהימנות והדו-פרצופיות שנתגלו בעמדת

37. ארכיון משרד-החוץ האיטלקי, Affari Politici, Tunisia 16/1 ; תזכיר ללא תאריך (כנראה מיום 15 בפברואר) מאת מליני, אז מנהל AEM III, אל סגן שר-החוץ, ג'. באסטיאניני (Giuseppe Bastianini).

38. R. Rahn, *Ruheloses Leben. Aufzeichnungen und Erinnerungen*, Düsseldorf 1949, pp. 199-221.

39. הדו"ח הנ"ל של מליני (הערה 37).

40. העתק מן המכתב שמור בארכיון משרד-החוץ (הערה 4).

השלטונות הצרפתיים בצפון-אפריקה בשעת נחיתת הכוחות האמריקאיים, והציע לנקוט במדיניות חדשה באיזור, שתישען בעיקרה על התמיכה בערביי המאגרב. הללו אוהדים את מעצמות-הציר, הן בשל מאבקן בעבר נגד הצרפתים הן בשל מלחמתן העקיבה "ביהודים, באנגלו-סאקסים ובהשפעת היהדות". מנהיגי מעצמות-הציר יטיבו איפוא לעשות אם "יבטיחו חגיגת חירות ועצמאות לתושבי המאגרב", ידאגו לשיחרור המנהיגים הערבים הכלואים עדיין בבתי-סוהר בצרפת, ויעשו להקמת "יחידה צבאית משחררת" שתפעל בארצות המאגרב ותעורר את תושביהן לפעולות התנגדות ומרי. הוא עצמו נכון לסייע באופן אישי בביצוע פעולות אלה.⁴¹

התזכיר נדון במטה שירות הביון האיטלקי, שהביע דיעה חיובית על ההצעות הצבאיות הכלולות בו (ממילא, כבר מזמן חנתה היחידה הערבית שהוקמה בסיוע האיטלקים "בכוננות מלאה" בסביבות רומא!), ובמשרד-החוץ, שפסל מכל וכל את ההצעות הפוליטיות. ב־25 בנובמבר שידר המופתי מסר מעל גלי האתר אל ערביי תוניסיה ואל כלל ערביי המאגרב, כדי לעודדם "במאבקם הנועז נגד התוקפנות האנגלית-יהודית-אמריקאית", ולדברי מליני היה למסר זה הד רחב בארצות צפון-אפריקה.

אולם, דעתם של האיטלקים – שבימים ההם עמדו לראשונה אל מול האפשרות כי תישמט מידם אחיזתם האחרונה באפריקה, ואל מול הסכנה הממשית ביותר שבעלות-הברית יפלוש לארצם – שוב לא היתה פנויה אל המופתי הירושלמי ואל תוכניותיו הדמיוניות והטורדניות משהו. ואפילו סברו שיש ממש בחלק מהצעותיו, ספק אם היה בכוחם להוציאן אל הפועל. הילכך הגיע אמין אל-חוסייני לכלל החלטה, שעליו לנסות שוב את מזלו אצל הגרמנים, וכיום 5 בדצמבר יצא בשלישית לדרך, מרומא לברלין.⁴²

ה. המופתי בברלין (6 בדצמבר 1942–20 במאי 1943) –
וברומא (21 במאי–יולי 1943)

אמין אל-חוסייני הגיע לברלין ב־6 בדצמבר 1942. הפעם היו סיכויי בבירת הרייך טובים מאי-פעם. הגרמנים שוב לא יכלו לראות את תוכניתם לפלוש אל המזרח-התיכון דרך הרי הקאווקאז כבת-ביצוע, לפחות בעתיד הקרוב; הם ראו

41. התזכיר במקורו הערבי ובתרגום לאיטלקית, שמור בארכיון משרד-החוץ האיטלקי, Affari Politici, Tunisia 14/1

42. לפי התיעוד האיטלקי נלווה אל המופתי בנסיעתו זו סוכן שירות הביון האיטלקי, Mohamed Dafer שמו. לאחר-מכן הצטרף אל המופתי הקצין סימן.

בדאגה רבה את השתלשלות המאורעות בצפון-אפריקה, והיו מוכנים להיאזר בכל דבר העשוי לשפר את מצבם שם; שוב לא היו כבולים בהתחייבויותיהם כלפי ממשלת וישי, שכה הרבו לסמוך עליה בעבר וכה איכזבה אותם בשעת מיבחן; ובעיקר, הם ולא האיטלקים היו השליטים האמיתיים בתוניסיה והקוב-עים את אשר ייעשה שם. תקוותו של המופתי לזכות הפעם בתמיכת הגרמנים היה לה איפוא על מה לסמוך. אף-על-פי-כן נכזבה גם הפעם תקווה זו והשתדלויותיו היו ללא הועיל.

אומנם, מייד בהגיעו לברלין נפגש המופתי עם פקידים בכירים של משרד החוץ ועם ראשי שירות הביון הנגדי הגרמני, ובפניהם העלה שוב את ההצעות שהיו כלולות בתזכירו מן ה-19 בנובמבר. בני-שיחו ראו בחיוב את דבריו, ובו במקום הודיעו לו על נכונותם להעביר לתוניסיה את היחידה הגרמנית-ערבית - זו שחנתה בעבר בכף סוניון ושהועברה לאחר-מכן לסטאלינו - כדי שתשמש גרעין להתארגנות יחידות המתנדבים הערביים מארצות המאגרב. כמו כן הבטיח האדמירל קאנאריס למופתי להטיסו בהקדם לתוניסיה, כדי שיוכל לקחת חלק בהנהגת הפעולה המדינית והצבאית שתיעשה שם לטובת כוחות הצי.⁴³ אין יודעים כיצד התייחסו אנשי שירות הביון הגרמני לדרישתו של המופתי שמעצמות-הצייר יתחייבו בפומבי להעניק "חירות ועצמאות" לערביי המאגרב. אולם הבעייתיות המיוחדת של נקודה זו לא נעלמה מעיני אנשי משרד-החוץ, והללו הודיעו ב-9 בדצמבר לעמיתיהם האיטלקים על התוכניות שהחלו להתרקם בדבר שיתופו של המופתי בפעולה שתיעשה בתוניסיה, ועל נכונותו "להסתפק" לעת-עתה בהודעה בכתב מאת ממשלת גרמניה, שתישמר בינתיים בסוד, לדבר נכונותה להעניק בעתיד עצמאות לארץ זו.⁴⁴

הפעם לא איחרה תגובת האיטלקים לבוא. אחרי בירורים קצרים ונרגזים למדי בין אנשי משרד-החוץ ושירות הביון הצבאי, הודיע ראש לשכתו של צ'אנו, המארקז ד'איטה, ב-11 בדצמבר, לנסיך פון ביסמארק (Otto von Bismarck), יועץ השגרירות הגרמנית ברומא, כי "הדוצ'ה הורה אישית, שהננו מתנגדים באופן מוחלט למתן הבטחה כלשהי למופתי בדבר הענקת

43. על-פי דיווחים שונים, השמורים בארכיון משרד-החוץ האיטלקי (לעיל, הערה 41). ראה בעיקר פרוטוקול השיחה שנתקיימה ב-17 בנובמבר 1942 במטה הצבא הגרמני (O.K.W.) בברלין, בין נציגי שירות הריגול הנגדי הגרמני - האדמירל קאנאריס ושני עוזריו, הקצינים לאהוזן (Lahousen) וזויברט (Seubert) - לבין נציגי שירות הביון הצבאי האיטלקי, הקצינים סימן ולה טורה (La Torre).

44. הודעת סגן מזכיר המדינה במשרד-החוץ הגרמני, א. ורמן (Unterstaatssekretär Ernst) ווורמן (Woermann) לשגרירות איטליה בברלין (ארכיון משרד-החוץ האיטלקי - לעיל, הערה 37).

עצמאות לתוניסיה, ולמתן הודעה בכתב לביי בכיוון זה, לא כל שכן.⁴⁵ שדר דיפלומטי בלתי שגרתי זה, שמשרד־החוץ מסר בשמו של ראש־הממשלה, לא הותיר מקום לספק באשר לעמדת האיטלקים. ואומנם, כעבור שלושה ימים השיב פון ביסמארק ששר־החוץ פון ריבנטרופ הורה אישית לכל הרשויות הגרמניות הנוגעות בדבר "שכל החלטה בעלת אופי פוליטי הנוגעת לתוניסיה צריכה להתחשב בעמדת הבכורה שנועדה לאיטלקים באיזור זה", והיא צריכה איפוא להיות מותנית במתן הסכמתם מראש.⁴⁶

בכך ירד מעל הפרק סופית עניין פרסום ההבטחה להעניק עצמאות לתוניסיה. ההחלטה בדבר העברת היחידה הגרמנית־ערבית לתזית צפון־אפריקה היתה בעיקרה בעלת אופי צבאי־אופרטיבי, והאיטלקים לא רצו או לא יכלו להתערב בה. ואילו לעניין הטסתו של המופתי לתוניסיה נתנו האיטלקים הסכמה מסוייגת. הם לא התנגדו לעצם הרעיון, ובתנאי שפעולתו של המופתי שם תיעשה בתיאום איתם ולא תחרוג מן הרצוי להם; או, לפי ניסוחם "מן הדין שתלווה אותו משלחת איטלקית בעיקרה, ושהוא יפעל במגע מתמיד ובתיאום מלא עם משלחת זו." סוף דבר, הגרמנים עצמם שמו קץ גם לתוכנית זו. הפעם היה זה הדיפלומט הגרמני רודולף ראהן, שישב בתוניסיה כנציג משרד־החוץ, שביקש לעכב את שליחותו של המופתי. הוא ראה מקרוב את התסבוכת הפוליטית שנוצרה במקום ואת חוסר האונים של הנציגים הדיפלומטיים הגרמנים והאיטלקים, שפעלו בלי הנחיות ברורות ובלי תיאום ביניהם. במצב זה, סבר ראהן, ספק אם אפשר יהיה להפיק תועלת כלשהי מבואו של המופתי, "מה גם שאין למופתי בארצות המאגרב אלא אפשרות פעולה מוגבלת ביותר. רק אנשי דסתור מסוגלים לעשות פעולה של ממש כנגד האמריקאים והאנגלים, אך לנושא זה היבטים עדינים מאוד, שכן הם נכונים כפי הנראה לשתף פעולה עם הגרמנים, אך רוחשים חוסר אמון כלפי האיטלקים, כמו כלפי הצרפתים." מוטב איפוא, לדעת ראהן, לדחות את יציאתו של המופתי עד אשר יידון שוב הנושא של עתיד תוניסיה ושאר ארצות המאגרב בדרגים הדיפלומטיים המוסמכים של שתי המעצמות, ויתקבלו החלטות סופיות ומחייבות.⁴⁷

הצעתו של ראהן, שנתמכה גם בידי הקונסול הכללי האיטלקי בתוניסיה, ג' סילימבאני (Giacomo Silimbanì)⁴⁸ נתקבלה בחיוב גם ברומא וגם כברלין,

45. ארכיון משרד־החוץ האיטלקי (לעיל, הערה 41).

46. שם.

47. דיווח מאת הנסיך פון ביסמארק אל משרד־החוץ האיטלקי, 16.12.1942. ארכיון משרד־החוץ האיטלקי (לעיל, הערה 41).

48. לדברי ציאנו לא הצטיין סילימבאני באומץ לב בימי כהונתו בתוניסיה, ולבסוף נאלצו

ולאחר ימים אחדים החליטו ד'אייטה ופון ביסמארק לקיים את הדיון המוצע. "הכינוס לדיון בבעיות תוניסיה" נתקיים ברומא ב־2 בינואר 1943 והשתתפו בו נציגים בכירים של משרד־החוץ, שירותי הביון והמטות הצבאיים העליונים של שני הצדדים.⁴⁹ ישבראש הרוזן ל. ויטטי (Leonardo Vitetti), מנהל המחלקה לענייני ארצות אירופה והים־התיכון במשרד־החוץ האיטלקי. סדר־היום כלל שמונה סעיפים, שדנו ברוב בעיות המימשל והמדיניות שנציגי מעצמות־הציר בתוניסיה נתקלו בהן. נושאו של הסעיף השביעי היה "שליחותו של המופתי לתוניסיה". באורח מפתיע למדי היו שני הצדדים תמימי דעים ביחסם הצונן לתוכנית. האיטלקים המליצו "לחכות עד שהמצב יתבהר, כדי לא לסכן את המופתי וכדי לשמור על הפרסטיז'ה שלו." הגרמנים העירו כי "הפרסטיז'ה של המופתי בצפון־אפריקה היא בעיקר כמנהיג דתי, אך מבחינה פוליטית היא כמעט אפסית. מכל מקום, לא יוכל המופתי הגדול להיות לתועלת, אלא אם כן יגיע לתוניסיה אחרי בורגיבה וישתף עמו פעולה." המסקנה שנתבקשה כמעט מאליה, ושנתקבלה בלא עוררין, היתה כי יש לעכב לעת עתה את יציאתו של המופתי לתוניסיה. בכך נסתם הגולל על התוכנית כולה ועמה הושם קץ אחת ולתמיד לחלומו של המופתי, שתינתן לו האפשרות לשוב לארץ ערבית כדי לעמוד שם בראש תנועת "שיחרור" רחבה, שתישען על צבאות הציר ותקיף במרוצת השנים את רוב ארצות ערב, בצפון־אפריקה ובמזרח־התיכון.

מה היו השיקולים המונחים ביסוד החלטה זו, לא קשה לשער. האיטלקים והגרמנים היו עסוקים בימים ההם בעניינים החשובים לאין ערוך, בעיניהם, מן הנושאים שעניינו את המופתי. ואם בכל־זאת היו נכונים להקדיש מזמנם למשא־ומתן עם מנהיגים ערבים, הרי כיבוש דרום־צרפת בנובמבר 1942 זימן לידיהם קבוצת אישים, שהיו הרבה יותר מוסמכים מן המופתי הירושלמי לשאת־ולתת על עתיד תוניסיה או לדבר בשמה של תנועה לאומית ערבית־תוניסית – הכוונה לחביב בורגיבה, אחיו מוחמד ובני חבורתם. הללו, שמאז תחילת המלחמה היו אסורים באחד מבתי־הכלא שבדרום־צרפת, "שוחררו" בידי הגרמנים והועברו אחרי כמה שהיות ודחיות לידי האיטלקים (הם הגיעו לרומא ב־9 או ב־10 בינואר). הדיפלומטים האיטלקים אירחו אותם ברוב פאר באחד

להחליפו (יומן צ'אנו, עמ' 244, 279). אחרי המלחמה היה סילימבאני הקונסול האיטלקי הראשון בירושלים (פלשתינה – א"י).

49. הפרוטוקול המלא של הכינוס – המשתרע על פני ארבעה־עשר עמודים – שמור בארכיון משרד־החוץ האיטלקי (לעיל, הערה 37).

הארמונות היפים שברומא, וניהלו עמהם סידרת שיחות ארוכות וחסרות תכלית לחלוטין. בורגיבה אומנם חזר והצהיר על נאמנותו למשטר הפשיסטי ועל נכונותו לפעול למען נצחון הציר, אך למעשה כבר לא היה לאיטלקים מה להציע בצפון־אפריקה. יתכן שבזמן שהותו ברומא התקשר בורגיבה אל המופתי, שישב אז בברלין, וכתב לו על המשא־ומתן שהחל לנהל עם האיטלקים. אך לא נראה שהושגה הבנה כלשהי בין שני המנהיגים, שכן עוד ב־18 בפברואר התלונן בורגיבה באוזני האיטלקים שהמופתי פועל בגרמניה כדי ליצור לעצמו בסיס בתוניסיה שישמש למאבק נגדו.⁵⁰ לבסוף הוחזרו המנהיגים התוניסיים לארצם, בכמה קבוצות, בין ה־26 בפברואר ל־9 באפריל, בדיוק בזמן כדי "להשתחרר" שנית, והפעם בידי הכוחות של בעלות־הברית, ובכללם היחידות של "צרפת החופשית".

בחורף של 1943 שוב פגש אמין אל־חסייני בברלין את עמיתו משכבר הימים, רשיד עאלי אל־כילאני. בעבר שררה יריבות קשה ביניהם, גם מסיבות אישיות וגם משום שכל אחד מהם תמך ב"שיחורר" המזרח־התיכון בדרך שונה ומכיוונים שונים. עתה נסתתמו הרבה מן המקורות ליריבות זו: התמוטטות כוחות הציר בצפון־אפריקה קיצצה את כנפיו של המופתי בהשמיטה את היסוד לרוב תוכניותיו. אך גם מצבו של כילאני לא שפר, שכן מתקפת־הנגד הגדולה של הצבא האדום על גדות הוולגה, בסתיו 1942, ותבוסתם של כוחות הציר, בתחילת 1943, בכל הקטע הדרומי של החזית המזרחית, הרחיקו את הגרמנים אלפי מילין משדות הנפט של איראן ושל עיראק ואת כילאני מהגשמת חלומותיו ומראשות־הממשלה בארצו. בצר להם, נתרככה מקצת העוינות ששני המנהיגים רחשו זה לזה, ואף נתרצו לשתף פעולה בכמה עניינים. בסוף אפריל 1943 פנו בנפרד, אך תוך תיאום ביניהם, לשלטונות האיטלקיים והגרמניים והציעו שוב, שיוסר מעטה הסודיות מעל האיגרות שהוחלפו שנה אחת לפני כן. הפעם, הם טענו, יש עניין מיוחד במתן פומבי לאיגרות אלה, שכן יהיה בכך כדי לאזן במשהו את ההשפעה של ההצהרה, שמסר חודשיים לפני כן שר־החוץ הבריטי בפרלמנט, בזכות מתן עצמאות לעמי ערב. ואומנם, גם הפעם נתנו האיטלקים את הסכמתם לפרסום, וב־18 במאי אף שיגר סגן שר־החוץ, ג'. באסטיאניני (Giuseppe Bastianini), הוראות ברוח זו לשגרירות איטליה בברלין. אך שוב עמדו הגרמנים בסירובם,⁵¹ והעניין ירד סופית מעל הפרק.

50. שם. ראה גם J. Bessis, *La Méditerranée Fasciste. L'Italie mussolinienne et la Tunisie*, Paris 1981, pp. 344–364

51. ראה גם ישראלי, עמ' 252–253.

משנחסמו בפני המופתי כל הדרכים, ואף רוב השבילים, לפעולה ישירה בארצות ערב, לא נותר לו אלא לחפש לעצמו שדה־פעולה בתחום ובזירה אחרים; הוא מצאם בארצות הבלקן. כאן עסק בגיוס מתנדבים מוסלמיים ליחידות מיוחדות, שנועדו להילחם לצד כוחות הציר,⁵² וכאן ניתן לו להוכיח את כישוריו הדיפלומטיים בפעולה למניעת הצלתם של יהודים מהונגריה, רומניה, בולגריה וקרוואטיה, ובמיוחד מניעת עלייתם לארץ־ישראל של פליטים יהודים, רובם ילדים יתומים. מפעילות שניה זו נשתמרו בין השאר המכתבים ששיגר מברלין ב־6 במאי למלך בולגריה וב־13 במאי לשר־החוץ האיטלקי ולשר־החוץ הגרמני, ומרומא, ב־10 ביוני, שוב לשר־החוץ האיטלקי, וב־28 ביוני לשר־החוץ ההונגרי ולשר־החוץ הרומני.⁵³ פעילות זו קירבה אותו לראשונה אל חוגי ה.ס.ו. ובמיוחד אל מפקדם, הרייכספיהרר היינריך הימלר, עמהם קשר את גורלו והיה שותף במעשיהם קרוב לשנתיים, מן המחצית השניה של שנת 1943 ועד סוף המלחמה. אך פרק זה אינו כלול במסה זו.

ב־13 במאי 1943 נכנעו אחרוני החיילים של כוחות הציר בתוניסיה. כל ארצות ערב ("העולם הערבי" בלשונו של המופתי) היו מעתה בשליטת כוחות בעלות־הברית. ימים אחדים לאחר מכן, ב־21 במאי, שב אמין אל־חסייני בפעם האחרונה לרומא. מה היו מעשיו כאן במשך חודשיים, עד לנפילת המשטר הפשיסטי, ב־25 ביולי 1943, איננו יודעים. דיווחיו המפורטים של מליני, שליווה את המופתי בנאמנות ובהערצה גלויה במשך שנתיים, מאז פגישתם הראשונה בטהרן, נפסקים ב־24 במאי; ובמקורות האיטלקיים האחרים לא נשתמרו מפעולותיו בתקופה זו עקבות כלשהם, זולת המכתבים שנזכרו לעיל בעניין מניעת הצלתם של יהודים. באיטליה של הימים ההם היה המופתי ע־ראיה לשקיעתם של הנהגה ושל מישטר חברתי, אידיאי ופוליטי שבמידה זו

52. המופתי הגיש תזכיר בעניין זה לשר־החוץ האיטלקי ב־22 בפברואר 1943 (בזמן שהוא כבר כיהן כשר־החוץ מוסוליני עצמו). לפי דיווחו של מליני נסע המופתי לסיור בקרוואטיה ב־2 באפריל 1943, ביוזמת הגרמנים ובהסכמת האיטלקים, ודיווח לאחר־מכן בפרוטרוט על פעולתו ועל התרשמותו מסירותו באוונזי דיפלומט איטלקי שבא לפגשו בזאגרב.

53. ראה בקונטרס "הוועד הערבי העליון", וכן במאמרי "המשא־ומתן על העברת ילדים יהודיים מקרוואטיה לתורכיה ולארץ־ישראל בשנת 1943", מחקרי יד ושם, כרך י"ב (1978), עמ' 77–78. וראה גם שכטמן, עמ' 154–159: *The Palestine Problem and Proposals for its Solution*, New York 1947, pp. 47–52. מן התקופה שלאחר כניעת איטליה נשתמרו מכתבים של המופתי באותו עניין – מיום 5 ביוני 1944 לפון ריבנטרופ, מ־27 ביולי 1944 שוב לפון ריבנטרופ, מ־27 ביולי 1944 להימלר (מכתב זה פורסם באנגלית בספרו של שכטמן, עמ' 310). בשיחה שנתקיימה בבוקרשט ב־15 ביולי 1944 בין אנטונסקו ובין פילדרמן הזכיר השליט הרומני את התערבות המופתי למניעת יציאתם של יהודים מרומניה.

או אחרת האמין בהם, התכוון לתקות אותם וקיווה כי מהם תצא בשורה לעמו. הוא ראה כיצד ירד המסך על עשרים שנות שלטון של ממשלה פשיסטית וכיצד היא נסתלקה מן העולם בלא שמץ של כבוד ובלי להוריש אחריה דבר, זולת דם, סבל ודמעות אין קץ. אבל הוא לא למד דבר, ודווקא בתקופה האחרונה של המלחמה דבק בגרועים שבין מנהיגי גרמניה הנאצית והיה לשותף בכמה מפשעיהם הנתעבים.

באחד הימים שאחרי ה־25 ביולי 1943, שב המופתי לגרמניה, שם נשאר עד סוף המלחמה.